Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

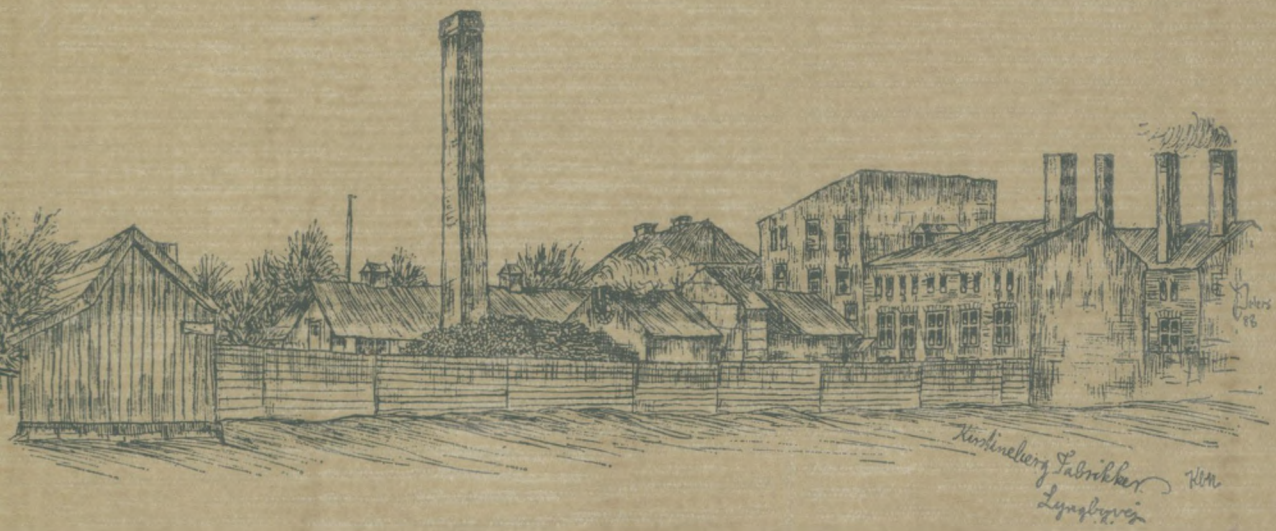
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Københavnske Fabrikker omkring 1890

KØBENHAVNSKE FABRIKKER OMKRING 1890

KØBENHAVNSKE FABRIKKER OMKRING 1890

EN INDUSTRIHISTORISK SKILDRING

AF

POUL STRØMSTAD

MED TEGNINGER

AF

CHRISTIAN TILEMANN-PETERSEN

KØBENHAVN

1973

Christian Tilemann-Petersen

Christian Tilemann-Petersen blev født den 23. januar 1874 i København. Som alle børn tegnede han, og en skitsebog var i en årrække den faste julegave til ham fra familiens forskellige medlemmer. Hans talent for tegning var større end normalt, og han vedblev da også at tegne og male hele sit liv. En del af hans ældste skitsebøger er endnu i familiens eje, og det er fra disse skitsebøger, illustrationerne i denne bog stammer. Som dreng var hans forkærlighed for fabriksbygninger og industrianlæg stor, selv om han også nu og da valgte andre motiver. På rejser rundt i landet og på fodture i Københavns omegn tegnede han møller, teglværker og fabrikker. Langt de fleste af de bevarede tegninger er tegnet i årene 1888–90, da han var 15–16 år, og gengiver som oftest de valgte motiver med stor nøjagtighed. Alle er tegnet med pen og tusch, og de her gengivne tegninger er i samme format som originalerne.

Fra midten af 1870erne tog udviklingen af den danske industri fart, og det er muligt, at de mange nye fabrikker og industrivirksomheder i sig selv har inspireret ham til at bese og tegne dem, men det er sandsynligt, at han også er blevet påvirket af den store industriudstilling i 1888 og især af det værk, som N. Malmgren udgav i 1888–90 om »Danmarks industrielle Etablissementer«. Heri findes litografier af et stort antal fabrikker tegnet af Johan Thorsøe, Herm. Tange, I. Ridter m. fl. Selv om mange af Christian Tilemann-Petersens tegninger viser de samme fabrikker, som findes i Malmgrens tobinds værk, har han ikke tegnet efter litografierne, men selv været på de pågældende steder, hvilket fremgår af at hans tegninger viser bygningerne set fra en anden synsvinkel.

Christian Tilemann-Petersens interesse for at tegne førte til at han hele sit liv blev tegnelærer. Fra 1900 til sin død i 1926 var han ansat ved Teknisk skole

i København, og de elever, han har undervist i tegning, må være talrige. Samtidig med sin stilling ved Teknisk skole var han 1902–16 ansat ved statsskolen i Lyngby og 1919–20 ved Svanholms gymnasium. I sin fritid tegnede og malede han, og han deltog 1897–1923 i en række udstillinger på Charlottenborg, Kunstnernes efterårsudstilling og Dyrehavemalernes udstilling. Mange af hans malerier er rimeligvis stadig i privateje, men enkelte af hans værker findes på Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, i Det kongelige Bibliotek og på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Tegningernes værdi ligger i motivvalget og gengivelsens nøjagtighed, egenskaber, som gør dem til et vigtigt supplement til de få billeder, der findes af den danske industris første bygninger.

Valby og Vesterbro

Da J. C. Jacobsen i 1844 arvede sin fars bryggeri i Brolæggerstræde, var København stadig en fæstningsby. De gamle volde, hvoraf visse strækninger var afstukket af biskop Absalon 700 år tidligere, omgav endnu byen, og kun i undtagelsestilfælde gav krigsministeriet tilladelse til at terrænet uden for voldene blev bebygget.

J. C. Jacobsen havde i flere år eksperimenteret med en ny bryggemetode, undergæringen, og da han i 1845 med stort besvær i sin hatteæske havde hjembragt en særlig god gærart fra München, kunne han begynde at brygge bajerskøl, der indtil da havde været en ukendt ølsort herhjemme. Hidtil havde man kun brygget overgæret øl, d.v.s. hvidtøl, som var hurtigere at fremstille, og som ikke krævede lang tids lagring i kolde kældre. Det undergærede øl, bajerskøllet, krævede derimod afkøling, hvad der med den tids tekniske muligheder var vanskeligt at praktisere, og efter brygningen skulle det ydermere eftergære ved en temperatur omkring frysepunktet i op imod et halvt år. Store, kolde lagerkældre var således nødvendige, og da der ikke var plads hertil i Brolæggerstræde, henvendte J. C. Jacobsen sig til de militære myndigheder og fik tilladelse til at anlægge en lagerkælder med isrum i den gamle vold ved Hanebastionen ud for Teglgårdsstræde. I 1846 solgtes det første bryg fra »Hr. Jacobsens Kælder under Volden«, og det fik så stor succes, at produktionen og lagerkælderen måtte udvides.

Inden for voldene var der ikke plads til et anlæg af de dimensioner, som J. C. Jacobsen havde planer om. Han ansøgte derfor om at måtte anlægge et bryggeri uden for voldene, øst for landsbyen Valby. Herude var der plads og samtidig mulighed for at fremskaffe de store mængder af vand, der var nødvendige til brygningen. Næringslovgivningen forbød imidlertid anlæg af en sådan virksomhed, hvis den lå mindre end to mil fra byen, og J. C. Jacobsen måtte derfor have dispensation både fra disse bestemmelser og fra krigsministeriets strenge regler om, at terrænet foran voldene ikke måtte bebygges. Det lykkedes for ham, og den 25. nov. 1846 underskrev kongen bevillingen, der gav tilladelse til at anlægge og drive »et baiersk Ølbryggeri med tilhørende Lagerkjelder paa et passende Sted i Kjøbenhavns Omegn«. Kort efter købte J. C. Jacobsen for 7.000 rigsdaler tre tønder land af Bjerregårdens jorder, og til byggeriet lånte han 45.000 rigsdaler af det Suhrske handelshus på Gammel Torv.

Byggeriet foregik i hurtigt tempo. Få dage efter erhvervelsen begyndte udgravningen af de uundværlige kældre, og allerede den 15. aug. 1847 kunne J. C. Jacobsen give sit nye bryggeri navnet Carlsberg, sammensat af sønnen Carls navn og af navnet på den gård, hvorfra jorden var købt. Den 10. nov. 1847 skete den første brygning i det nye bryggeri.

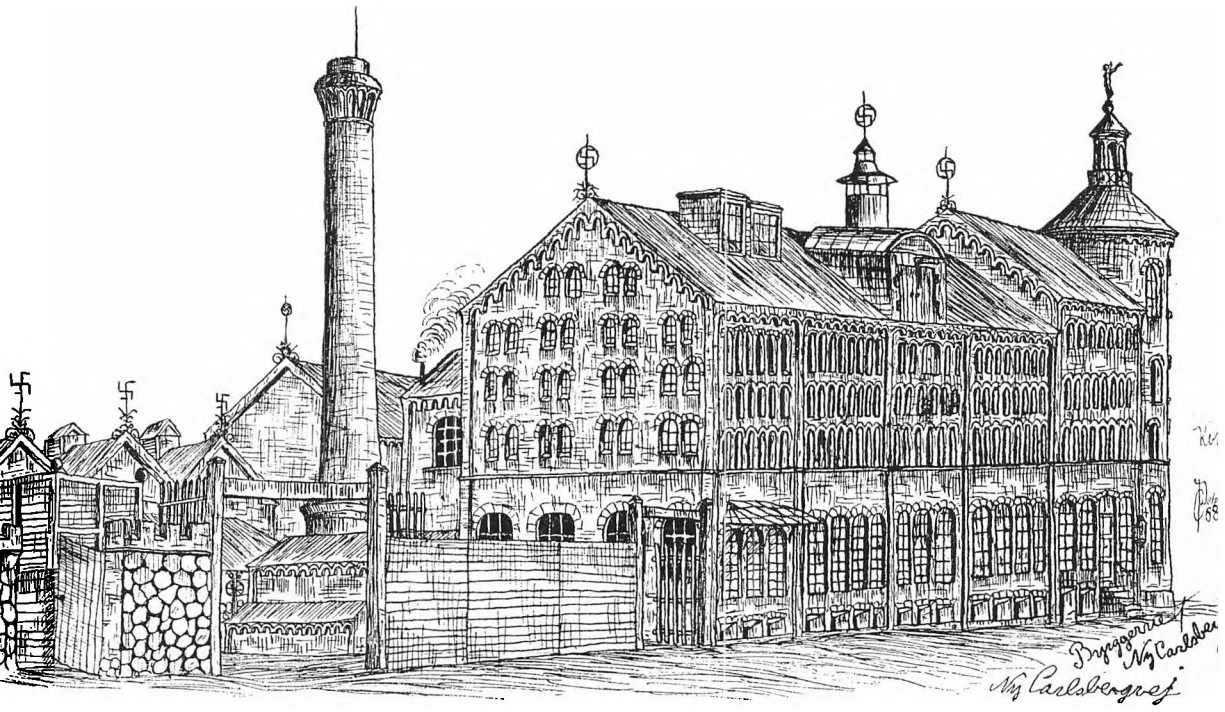
Jernbanelinien mellem København og Roskilde, Danmarks første, var blevet åbnet den 26. juni 1847. J. C. Jacobsen sad i jernbaneselskabets bestyrelse og har nok ved placeringen af bryggeriet taget hensyn til at det kom til at ligge i bekvem nærhed af dette nye transportmiddel. I 1847 kunne han ikke forudse, at banen ville blive nedlagt en snes år senere, da man i stedet førte den over Frederiksberg og videre til Glostrup.

J. C. Jacobsen tegnede selv hovedtrækkene i bryggerianlægget, men overlod arkitekten H. C. Stilling at udforme enkeltheder og facader. I 1846 havde den engelske ingeniør Stadford bygget en bro over jernbanen ud for Carlsbergs grund. Til broen havde han som noget nyt anvendt gule og røde mursten sammen, og da Stilling teg-

nede facaderne videreførte han denne idé. På tegningen ses broen fra den nuværende Vigerslev allé mod Carlsbergs første laboratoriebygning og de rygende skorstene. Broen stod her til omkring 1900, da den afløstes af en jernbro.

I midten af forrige århundrede var efterspørgslen efter øl større end produktionen. Forbrugerne måtte tale godt for ølkuskene eller ligefrem bestikke dem for at få øl, og da Carlsberg var blevet anlagt, tegnede folk sig på ventelister for at få del i den nye produktion. Bryggeriet måtte til stadighed udvides. I 1871 opførtes en ny afdeling tegnet af N. S. Nebelong. Dette bryggeri kaldtes Ny Carlsberg, men da J. C. Jacobsens søn, Carl Jacobsen, i 1881 indviede sit eget

bryggeri og kaldte det Ny Carlsberg, blev det første Ny Carlsberg lagt ind under Gamle Carlsberg under navnet Anneksbryggeriet.

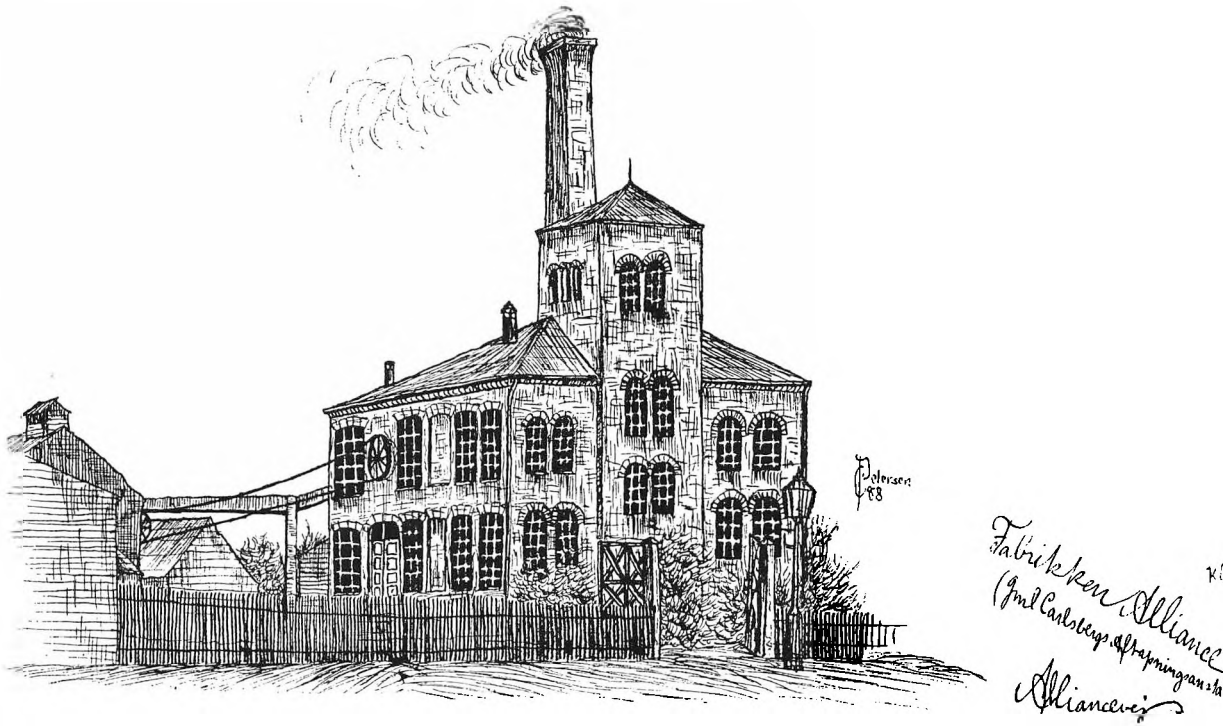
Carl Jacobsen tegnede ligesom sin far selv sit bryggeri, mens Vilhelm Dahlerup tog sig af den arkitektoniske side. På tegningen herover ses Ny Carlsbergs bygninger fra Pasteursvej mod Ny Carlsbergvej. Hjørnetårnets spir er udsmykket med en Adorante-figur, og på gavlene ses det lykkebringende svastikategn, som Carl Jacobsen i 1881 fik indregistreret som varemærke. J. C. Jacobsen havde helt fra 1847 brugt en tolvtakket stjerne, men da de to bryggerier i 1906 blev sluttet sammen, ændredes varemærket til en tolvtakket stjerne med et svastikategn i midten. Efter 1945 fjernedes hagekorset, og den tolvtakkede stjerne har siden været Carlsbergs varemærke.

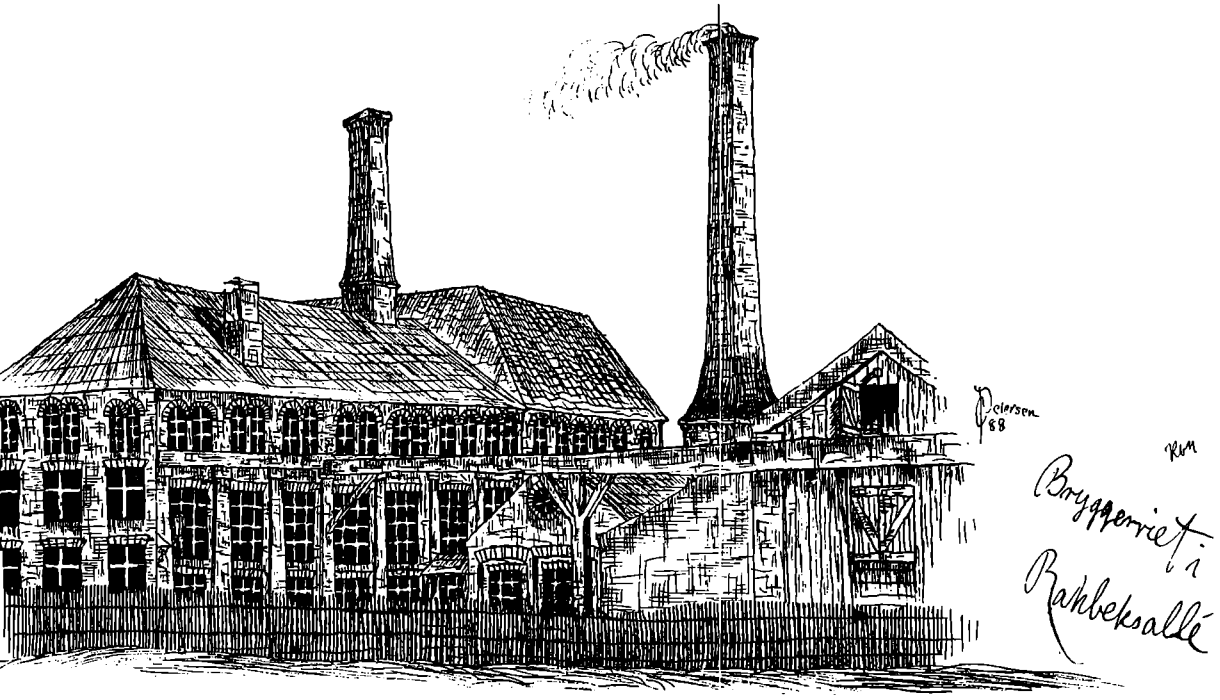
Mineralvandsfabrikken Alliance, der ses på tegningen herunder, fungerede i en årrække som aftapningsanlæg for Carlsberg. Her aftappedes lager- og eksportøl, som på flasker efterhånden eksporteredes til lande over hele jorden.

Fra en beskeden begyndelse har J. C. Jacobsens bryggeri udviklet sig til et af dansk industris største foretagender, og de to bryggeres uegennyttige bestemmelser om anvendelsen af virksomhedens overskud til videnskabelige, kulturelle og kunstneriske formål har i enestående grad bidraget til at fremme dansk indsats på disse områder.

Carlsberg bryggeriernes vældige fremgang skyldtes dels kvalitetsforbedringen, hvormed man udkonkurrerede en række mindre bryggerier, dels det stigende ølforbrug. Tendensen henimod stordrift gjorde sig stærkt gældende, men alligevel klarede en del mindre bryggerier sig ganske godt. For den, der kunne levere kvalitetsvarer, og som kunne rationalisere produktionen, var der stadig gode muligheder.

Cand. pharm. P. A. Vogelius havde i seks år været inspektør hos J. C. Jacobsen på Carlsberg. Derefter forpagtede han i nogle år J. C. Jacobsens hvidtølsbryggeri i Brolæggerstræde, men han indså snart, at udviklingsmulighederne her var for ringe. I disse år måtte op

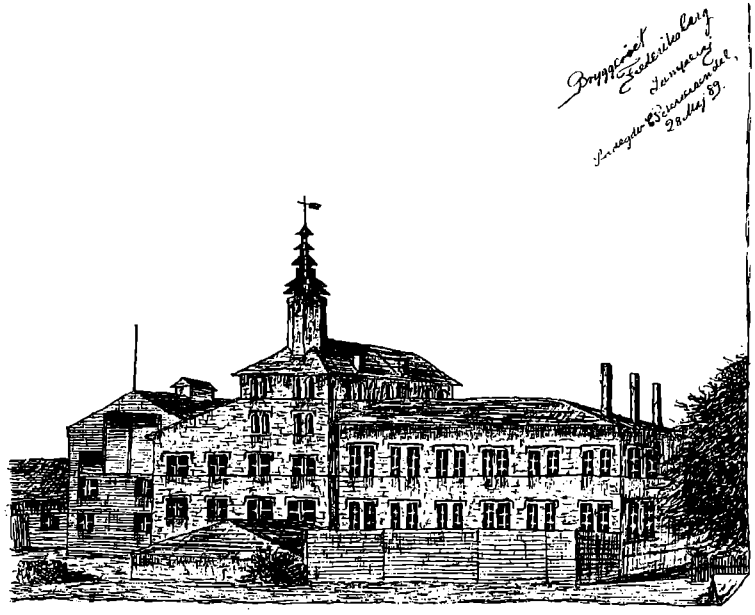
imod en snes mindre bryggerier inde i byen give op. Hvis hans bryggeri ikke skulle lide samme skæbne, måtte det flyttes og udvides. I 1860 begyndte Vogelius at bygge sit nye bryggeri i Rahbeks allé, nogle få hundrede meter fra Carlsberg. Året efter begyndte bygningen, og hans øl afsattes så godt, at bryggeriet flere gange måtte udvide produktionen og opføre nye bygninger. Tegningen foroven viser bryggeriet set fra nabogrunden, hvorpå skolehjemmet Gl. Bakkehus ligger.

Vogelius' bryggeri var oprindelig indrettet til brygning af hvidtøl, men da der i 1860erne og 1870erne skete en smagsændring over imod bajerskøllet, slog han ind på også at brygge undergæret øl. Hvidtøl, bitterøl og dobbeltøl udgjorde dog stadigvæk hovedparten af produktionen. I slutningen af 1880erne bryggedes der således på bryggeriet ca. 50.000 tønder af disse ølsorter, mens der samtidig bryggedes ca. 10.000 tønder bajerskøl.

Selv om mange mindre bryggerier ophørte ved sammenlægning til større virksomheder, oprettedes der dog stadigvæk nye bryggerier. Tvedes bryggeri oprettedes i 1838, Rabeshave i 1850, Svanholm i 1853, Aldersro i 1858, Bryggeriet i Rahbeks allé i 1861, Krone-øl bryggeriet i 1865 og Tuborg i 1873.

Industrien koncentreredes stærkt i disse år. Inden for bryggeriverdenen bevirkede denne udvikling, at der i begyndelsen af 1880-erne kun var godt en halv snes bryggerier tilbage i København og omegn. Antallet faldt yderligere ved dannelsen af De forenede Bryggerier i 1890. Blandt de bryggerier, der indgik i denne virksomhed, var også bryggeriet i Rahbeks allé, der herefter fortsatte under navnet A/S Kongens Bryghus. I 1894 udvidedes De forenede Bryggerier med Tuborg, og koncentrationen er ført videre i vor tid, senest med sammenslutningen af Carlsberg og A/S Tuborgs Bryggerier.

Frederiksberg bryggeri, der ses på tegningen forneden, blev bygget i 1867 på Lampevej. Denne vej blev senere omdøbt til Howitzvej, fordi et endnu i dag uopklaret mord, »Lampevejsmordet«, havde givet navnet en ilde klang. Da De forenede Bryggerier oprettedes i 1890, blev Frederiksberg bryggeri, ligesom de ovenfor nævnte bryggerier, lagt under samme ledelse, og produktionen på Lampevej opophørte i 1891.

Strandmøllen

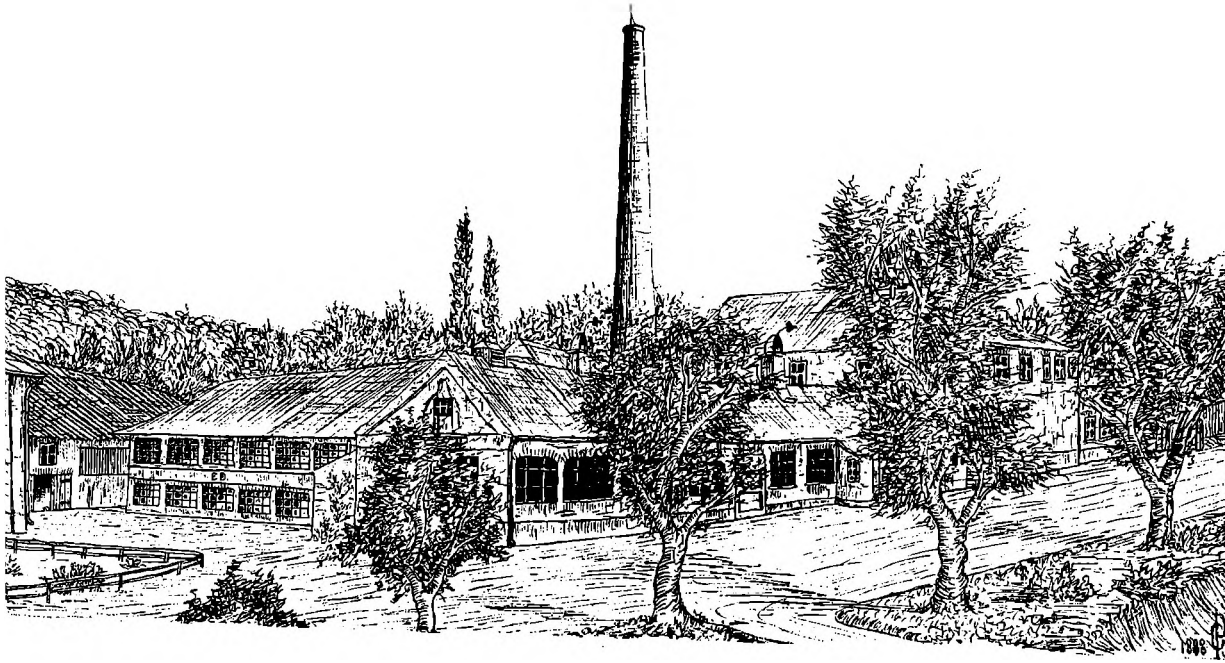
Papiret blev opfundet i Kina for snart et par tusinde år siden, men det varede længe, før det nåede til Danmark. Først fra det 14. århundrede er bevaret offentlige dokumenter skrevet på papir. Et af de mest kendte er det unionsbrev, som blev udfærdiget i Kalmar i 1397, og som skulle stadfæste foreningen af de tre nordiske riger under dronning Margrethe den 1.s styre. Dette dokument var ligesom alle andre datidige breve og dokumenter skrevet på importeret papir, og der gik endnu adskillige århundreder, før man kunne fremstille papir her i landet. Efter forskellige spredte forsøg, bl. a. Tycho Brahes på Hveen i 1570erne, indkaldtes i 1693 en tysk papirmager, Johan Drewsen, som herefter med held oparbejdede papirmøllen på Strandmøllen ved Mølleåens udløb i Øresund. Tegningen viser Strandmøllen med Strandvejen i forgrunden.

Råmaterialet til fremstilling af papir var helt til slutningen af forrige århundrede gamle klude, som indsamledes over hele landet af kludesamlere. Ved at tilbyde nåle, fingerbøl, hægter og knapper i bytte, tiltuskede kludesamlerne sig kasseret tøj og klude, som de leverede videre til købmænd, der hver havde sit indsamlingsområde. Kludesamlerne var en broget sammensat skare, og myndighederne forlangte derfor, at de skulle være forsynet med et pas, så man kunne kontrollere, at de ernærede sig på lovlig vis og ikke var landstrygere. Det var store mængder klude, der skulle bruges i

papirmøllerne. Selv om man f. eks. i 1837 indsamlede ca. 300.000 lispund – et lispund er 16 pund – var det ikke nok til at dække behovet, og man importerede derfor både klude og papir. For at beskytte den opvoksende papirindustri lagde man told på importeret papir og forbød udførsel af klude.

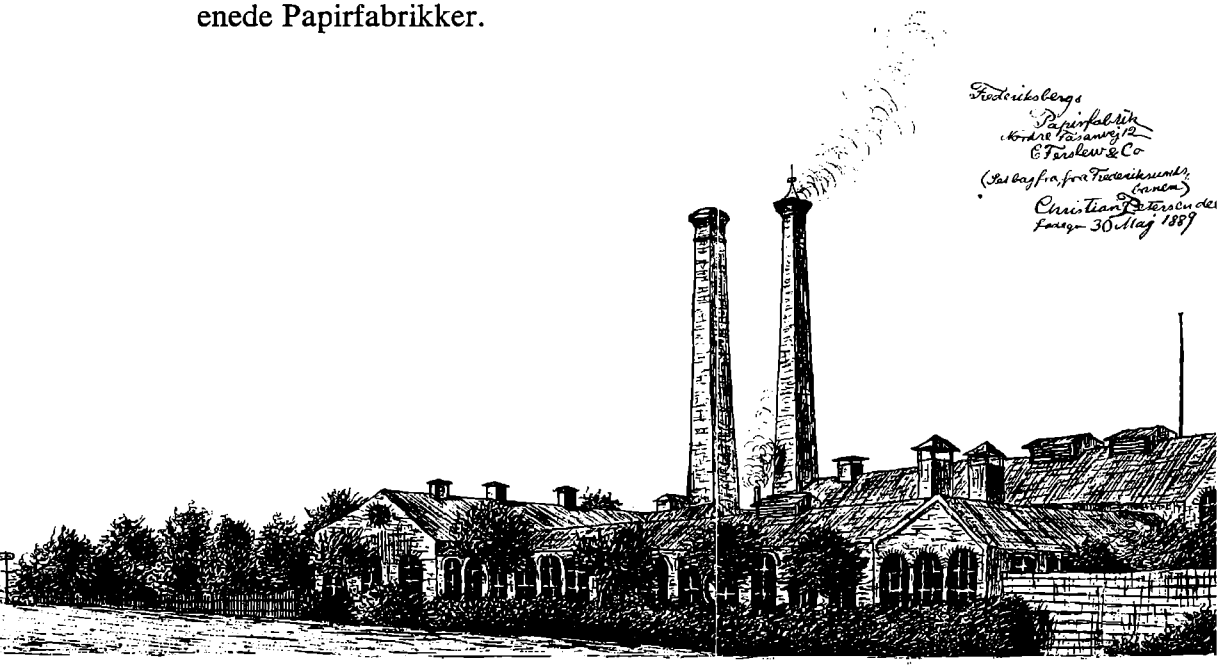
Man havde længe eksperimenteret med at finde materialer, der kunne erstatte kludene som råmateriale, bl. a. forsøgte man med strå, men først omkring 1860 skete der en afgørende ændring, da man begyndte at anvende træmasse.

I næsten to hundrede år ejede Drewsen-familien Strandmøllen, og den fik stor betydning for dansk papirindustri. På Strandmøllen opstilledes så tidligt som i 1823 en dampmaskine, og i 1829 tog man en ny landvinding i brug, papirmaskinen, der installeredes her som den første i Norden. Efterspørgslen efter papir var stærkt stigende, og Drewsen & Sønners fabrikker udvidedes til stadighed. En helt ny papirfabrik anlagdes i 1844 i Silkeborg, og man erhvervede Ørholm og Nymølle papirmøller. Selv om der også fandtes andre papirfabrikker, domineredes dansk papirindustri af Drewsen & Sønner. Her blev alt dansk stempelpapir fremstillet, herfra udgik det papir, der brugtes til trykning af rigsbankdalersedlerne, og her lavede man

hovedparten af det avispapir, der brugtes i Danmark. En mængde erhverv brugte papir i deres produktion, og mange hævdede, at tolden holdt papirprisen kunstigt oppe og derved beskyttede papirindustrien mod udenlandsk konkurrence. Ved toldloven af 1863 nedsattes toldsatserne væsentligt, og den toldmur, som dansk papirindustri havde været beskyttet af siden 1820rne, fjernedes. I 1864 udskiltes Silkeborg Papirfabrik af firmaet, men både denne fabrik og de tre fabrikker ved Mølleåen samledes igen, da de i 1889 indgik i A/S De forenede Papirfabrikker. Mens Silkeborg Papirfabrik stadig eksisterer, ophørte papirfabrikationen på Strandmøllen omkring 1900.

Dagspressen, der undergik en betydelig udvidelse fra midten af forrige århundrede, var en stor aftager af papir. Det var derfor naturligt, at en bladmand som J. C. Ferslew, der i 1870erne udgav aviserne Dagstelegrafen, Aftenposten og Nationaltidende, var interesseret i at gøre sig uafhængig af papirfabrikker, som han ikke havde indflydelse på. Han byggede derfor Frederiksberg Papirfabrik, som begyndte sin produktion i 1881. Fabrikken blev placeret ved Nordre Fasanvej på arealet lige nord for banen til Frederikssund. På tegningen forneden ses fabrikken fra den nuværende Fabrikvej. Frederiksberg Papirfabrik er siden blevet tilsluttet De forenede Papirfabrikker.

Østerbro

Et andet af de områder, som Christian Tilemann-Petersen vandrede ud til for at tegne fabrikker, var kvarteret omkring den nuværende Strandboulevard. I midten af forrige århundrede var arealet mellem Kastellet og Svanemøllebugten et landligt, idyllisk område. Her lå velstillede københavneres store landsteder i udstrakte parker, der gik helt ud til Øresundskysten. Geheimekonferensråd P. H. Classen havde anlagt Strandpromenaden, som var et yndet udflugtsmål, og om sommeren kunne man bade i Øresund fra badeanstalter, der lå omtrent hvor Østbanegade ligger i dag.

Da maleren Christen Købke i 1830rne søgte herud for at finde gode motiver til sine landskabsmalerier, var her stadigvæk idyllisk. Det eneste, der kunne genere, var to kalkbrænderier, der havde ligget her allerede i det 18. århundrede. Det ene af dem lå for enden af den nuværende Gammel Kalkbrænderivej. Ved denne vej lå også ejendommen Rolighed, som fra 1795 til 1802 ejedes af forlagsmanden Søren Gyldendal, og som i forrige århundrede i en lang årrække var samlingssted for mange af tidens forfattere og kunstnere. H. C. Andersen boede i sine første år her hos grosserer Moritz Melchior, og her døde han den 4. august 1875.

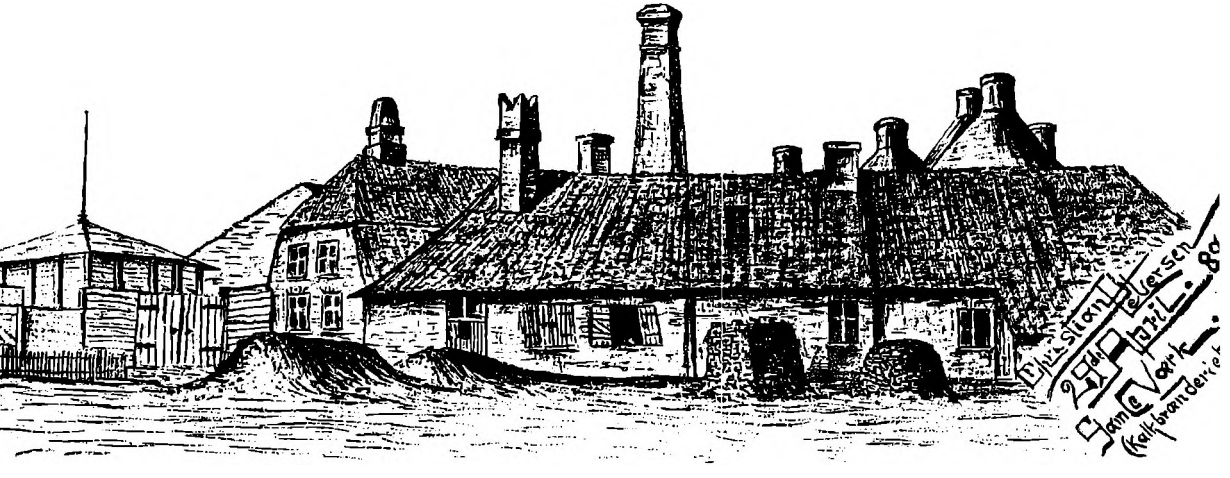
Lidt længere mod nord, omtrent ved den nuværende Hjørringgade, lå et forlystelsessted, »De fattiges Dyrehave«, der mindede om Dyrehavsbakken, men som lå så tilpas nær byen, at selv de, der ikke

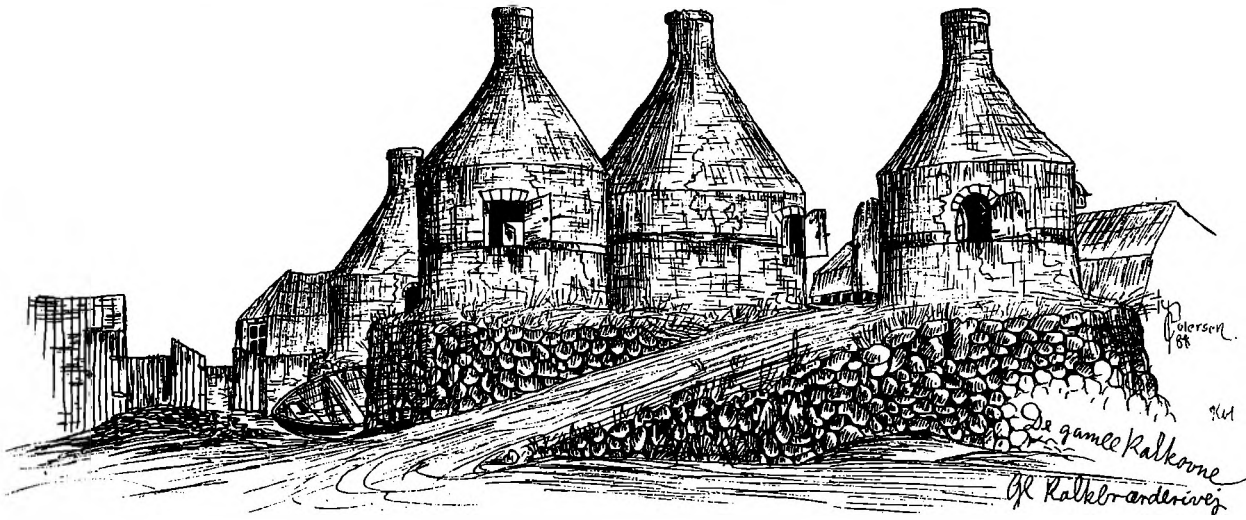
havde råd til at foretage den lange udflugt til den rigtige Dyrehave, kunne være med.

Da Christian Tilemann-Petersen tegnede herude i 1888–89 var idyllen ved at forsvinde. Man planlagde i disse år anlægget af Københavns frihavn, og på arealet mellem kysten og Strandboulevarden, der fik sin nuværende linieføring ved denne tid, opførtes store fabriksvirksomheder.

Før i tiden, da det var lettest at transportere tung last ad søvejen, var det vigtigt, at fabrikkerne blev placeret i nærheden af vandet, så råmaterialerne kunne bringes så tæt som muligt til produktionsstedet. Da to indvandrede franskmænd, Felix du Sart og Antoine Bonfils, i 1730rne fik privilegium på at brænde kalk, blev Gamle Kalkværk anlagt ude ved kysten på en af søforsvarets gamle skanser, »Bådsmandsskansen«, der lå omtrent der, hvor Nordhavn station i dag ligger. Tegningen herunder viser Gamle Kalkbrænderi set fra kanten af brænderiets lille havnebassin, mens den anden tegning viser de gamle kalkovne.

Ny Kalkbrænderi blev anlagt i 1770erne omtrent hvor Østbanegade og Vordingborggade ligger i dag. Kysten lå dengang længere mod vest, men ved opfyldning og inddæmning er den siden tvunget et langt stykke mod øst. Interessenterne i Gamle Kalkbrænderi havde håbet, at deres privilegium ville blive forlænget, så de kunne opretholde deres monopol, men kommercekollegiet havde et andet syn på sagerne. I 1777 gav man regimentskvartermester Oberkampff tilladelse til at anlægge en ny kalkfabrik og begrundede det med, at »Erfaring noksom lærer, at Monopolier ere af det Slags odieuse og

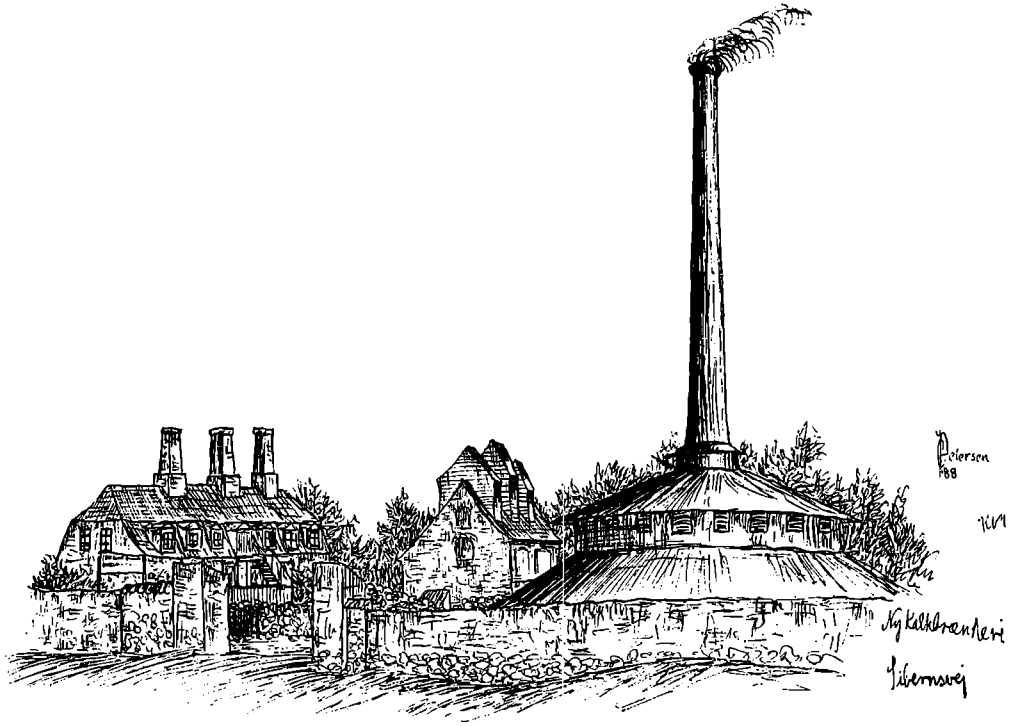

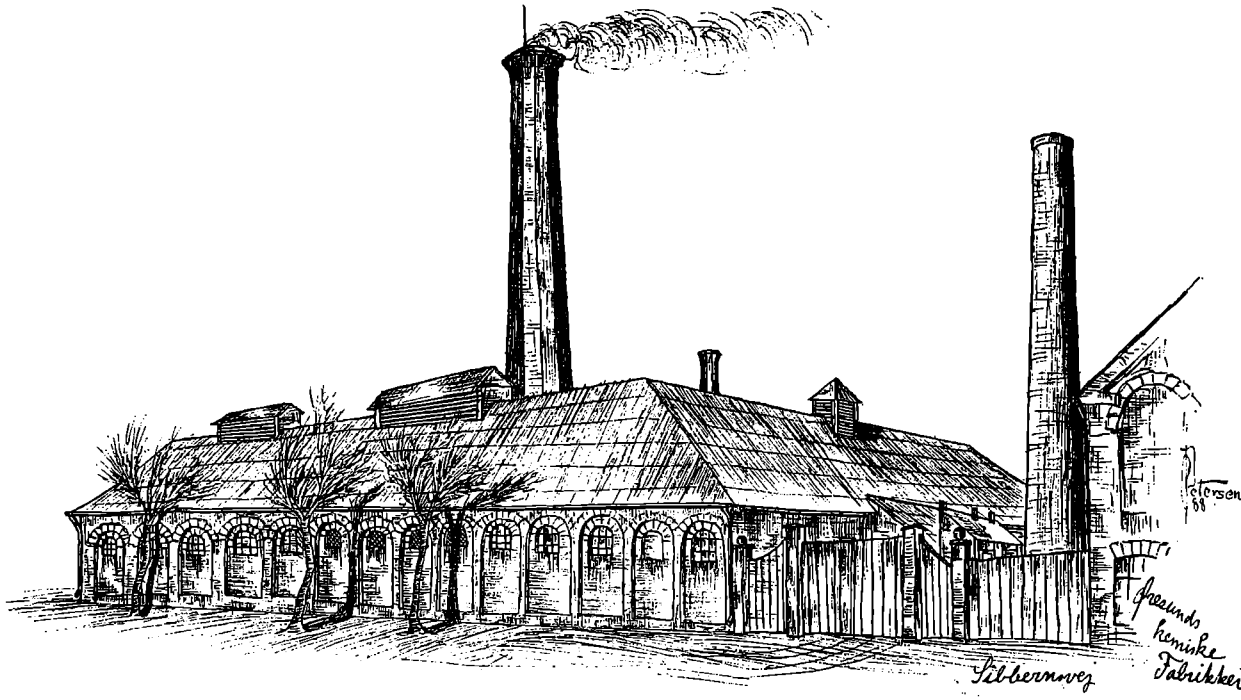
for Næringerne skadelige Rettigheder, der saavidt muligt ved alle Leiligheder bør udryddes«. Det var et forvarsel om indførelse af friere forhold for erhvervslivet, en indstilling, der stadfæstedes med toldloven af 1797.

Begge kalkbrænderier og deres havne forsvandt, da Københavns frihavn og Nordhavnen blev anlagt i 1980erne, og Kalkbrænderihavnen ligger i vore dage, hvor der for knap hundrede år siden var åben strand. På tegningen på næste side ses Ny Kalkbrænderi med den ringovn, der opførtes i 1875.

Mellem Rolighed og Gamle Kalkbrænderi, på hjørnet af den nuværende Gammel Kalkbrænderivej og Strandboulevarden opførtes i 1858 en kryolitfabrik. Et halvt hundrede år tidligere havde man opdaget, at der fandtes kryolit ved Ivigtut i Grønland, men man havde hidtil anset kryoliten for at være uden større værdi. Kemikeren, professor Julius Thomsen havde imidlertid i 1851–52 undersøgt kryolitens egenskaber og fundet ud af, at man kunne udvinde soda og alun af den. Ved hjælp af C. F. Tietgen og firmaet Theobald Weber & Co. startedes i februar 1859 en fabrik, der fik navnet Øresund. Fabrikken gik ikke altfor godt de første år. Der opstod afsæt-

ningsvanskeligheder og stridigheder med Kryolith Mine og Handels Selskabet, der leverede kryoliten, og i 1870 måtte Theobald Weber & Co. give op. Det lykkedes de nye ejere, ingeniørerne G. A. Hagemann og Vilh. Jørgensen, at omlægge produktionen. Sodafabrikationen blev på denne tid udkonkurreret af billigere fremstillingsmetoder, men samtidig begyndte man at anvende kryolit til andre ting. Da forbedrede maskiner til presning og stansning af plademetal fremkom, benyttede man kryoliten ved emaljering af gryder og andet køkkentøj, ligesom den også anvendtes ved fremstilling af aluminium, idet dette stof udskilles hurtigere og lettere af metallet beauxit, når kryolit indgår i omdannelsesprocessen. Desuden viste det sig, at fluspat, som man først havde betragtet som et uanvendeligt affaldsstof fra produktionen, kunne bruges ved fremstillingen af flasker. Tidligere havde man blot brugt det som fyld ved udvidelse af fabrikkens grund ud i vandet, men med den stigende efterspørgsel fik man det afsat til en fordelagtig pris. I 1894 ophørte sodaproduktionen, og hovedvægten blev herefter lagt på salg af ren kryolit til brug for glasindustrien.

I 1902 antog fabrikken navnet Øresunds chemiske Fabrikker, og i 1939 sammensluttedes fabrikken og A/S Kryolith Mine og Handels Selskabet til Kryolitselskabet Øresund. På tegningen ses fabrikken fra Gammel Kalkbrænderivej mod Strandboulevarden, som tidligere hed Sibbernsvej. Bygningerne, som er opført 1858–59, bruges endnu i vore dage.

Om Kryolitfabrikken kunne man i 1861 i Illustreret Tidende læse en begejstret skildring af den virksomhed, der udfoldede sig i det tidligere så landlige område. »Dag og Nat, Sommer og Vinter, hører man Dampen hvæse, og seer man Røgen fra den store og smukke Skorsteen stige henover Land og Vand, et sikkert Tegn paa, at der her finder en uafbrudt og betydelig Virksomhed Sted«, hedder det. Man så anderledes på røg og damp i industriens barndom. Selv om fabrikkerne også dengang forurenede luften og støjede, var generne alligevel mindre end i vore dage, men man var dog allerede i 1850-erne opmærksom på problemet.

Der kom stadig flere fabrikker i området ved Strandboulevarden. I 1881 solgte Kryolitfabrikken en grund til A/S De danske Spritfabrikker, som var stiftet samme år. Grunden lå nord for Øresunds chemiske Fabrikker og er nu afgrænset af Strandboulevarden, Hjørringgade og Østbanegade, men dengang gik den helt ud til Øresund, hvad der var vigtigt for tilførslen af råsprit, der ankom pr. skib.

Brændevinsbrænding blev først kendt her hjemme i senmiddelalderen. I Italien havde man tidligere fundet ud af, at man af vin kunne uddrage »aqua ardens«, brændende vand, som havde en så forunderlig virkning, at man betragtede drikken som et undergørende lægemiddel. Man kaldte den »aqua vitae«, livets vand, fordi man mente, at den kunne forlænge ens liv, en påstand, som aldrig er blevet bevist. At brændevinen har forkortet mange menneskers liv, er derimod sikkert.

Ligesom man i vidt omfang bryggede sit eget øl, brændte man også sin egen brændevin. Apparaturet var ikke mere kostbart eller indviklet, end at enhver selv kunne anskaffe og betjene det, og som råmateriale brugte man et af landets egne produkter, korn. Kvaliteten var uden tvivl meget svingende, men forbruget steg hurtigt, og lige så hurtigt indså myndighederne, at brændevinen var et godt skatteobjekt. Allerede i 1621 påbød Christian den 4., at brændevinen skulle beskattes, og lige siden har den været belagt med afgifter af den ene eller anden art.

Hjemmebrændingen var vidt udbredt, og jo højere afgifterne blev, des mere tilskyndedes man til at brænde i smug. Derfor udviklede brændevinsbrændingen sig sent til et selvstændigt erhverv, og selv om man til stadighed forsøgte at komme hjemmebrændingen til livs, var smugbrændingen helt til midten af forrige århundrede en udbredt, men ulovlig beskæftigelse. I 1843 fik toldvæsenet bemyndigelse til at beslaglægge alle brænderiredskaber, der var i privat eje, og ikke mindre end 40.000 sæt redskaber blev konfiskeret! Selv efter denne aktion, der jo fremmede koncentrationen af produktionen, var der fortsat mange små brænderier, som drev brænderiet som et bierhverv, der kombineredes med kohold og mælkesalg.

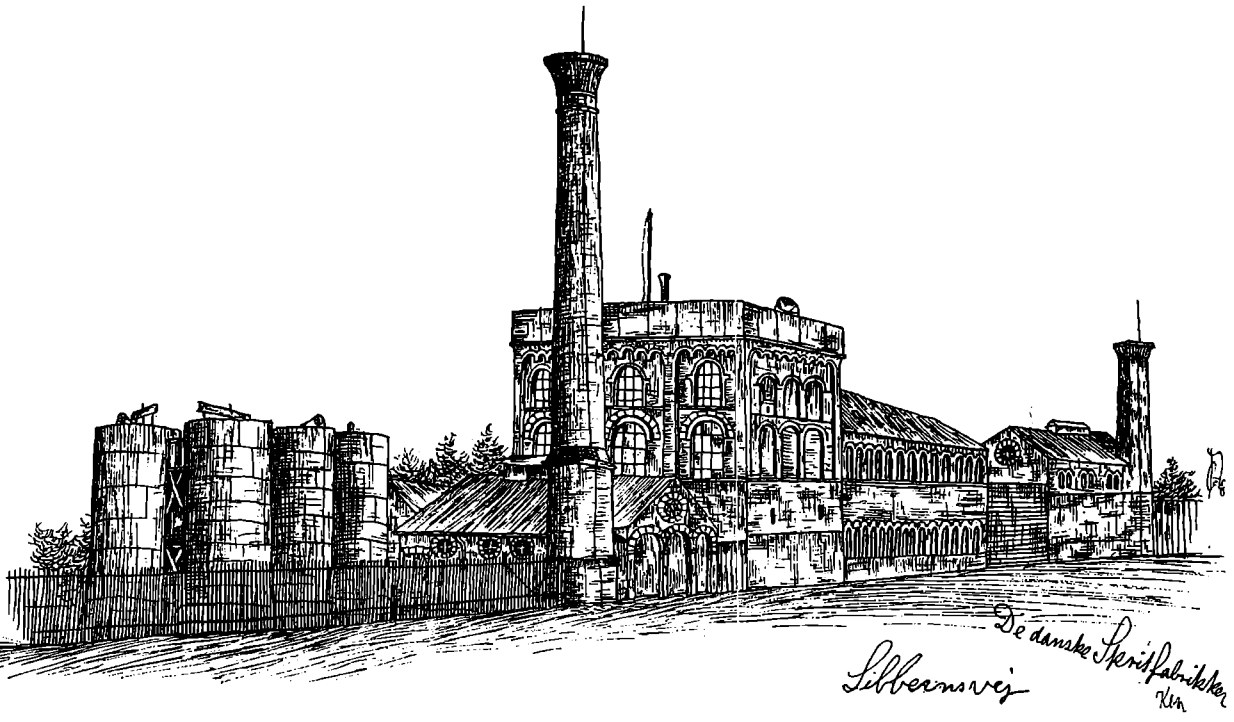
Det første dampbrænderi blev anlagt i 1838 i København, og snart oprettedes der dampbrænderier overalt. Hermed åbnedes der helt nye perspektiver for brændevinsfremstillingen. Ved en mere rationel metode og bedre produkter udkonkurrerede dampbrænderierne de små brænderier. I samme periode begyndte man at bruge kartofler som grundlag for brændingen i stedet for som tidligere korn.

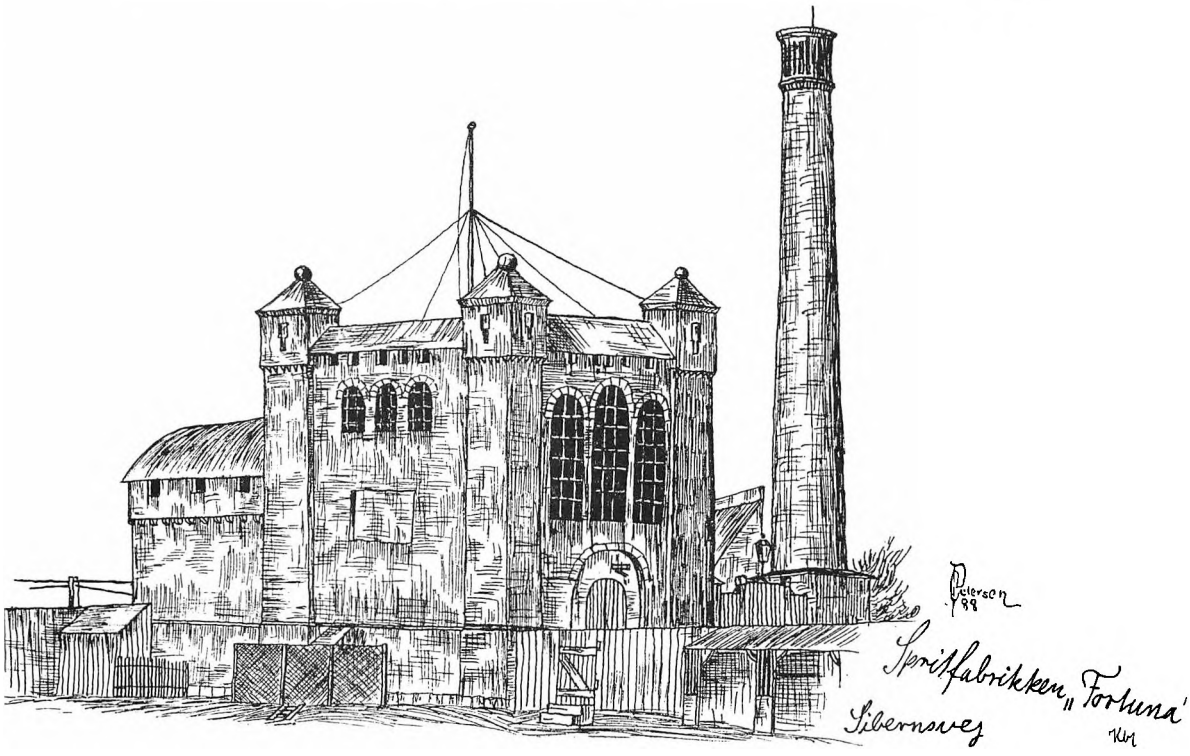
Nedlæggelsen af de mange små brænderier blev fra myndighedernes side mødt med velvilje, man tilskyndede ligefrem dertil, idet det var lettere at hindre skattesnyderi, når der var få, store brænderier. Fra midten af 1870erne steg efterspørgslen efter renset sprit i Middelhavslandene, og da Rusland var storleverandør af råsprit, som blev rektificeret i Hamborg, var det nærliggende for danske erhvervsfolk at prøve at få del i denne betydelige omsætning. Ved et samarbejde mellem direktør C. A. Olesen fra den kendte Aalborg Spritfabrik og den allesteds nærværende C. F. Tietgen dannedes i 1881 A/S De danske Spritfabrikker med hovedsæde på Strandboulevarden i København. Selskabet skulle dels fremstille sprit, dels på en ny rektifikationsfabrik rense udenlandsk råsprit, så den som renset sprit kunne eksporteres. Transporten skulle foregå på Det forenede Dampskibs-Selskabs skibe, et selskab, som C. F. Tietgen også sad som leder af.

Antallet af brænderier var efterhånden blevet stærkt reduceret. Mens der omkring 1800 var ca. 2.500, var der omkring 1885 kun ca. 150 tilbage. Langt størstedelen af produktionen lå hos de store brænderier, som også fremstillede gær, der i 1880erne blev en vigtig udførselsvare. I løbet af få år lykkedes det for Olesen og Tietgen at samle en række af de største spritfabrikker og at standardisere produktionen, som fra da af på etiketten bar det kendte malteserkors, som oprindelig var Aalborgfabrikkens varemærke. Omkring 1900 leverede De danske Spritfabrikker ca. en tredjedel af landets samlede produktion, og der var på dette tidspunkt i hele landet kun 52 brænderier tilbage. Adskillige af disse blev drevet samlet af større selskaber, således at koncentrationen var større end tallet umiddel-

bart viser. Behovet for stærkt renset sprit var stigende, og da opførelsen af rektifikationsanstalter var alt for kostbar for de mindre brænderier, førte denne udvikling til yderligere koncentration. I slutningen af 1920rne var der kun fire fabrikker tilbage, og ved en overenskomst med myndighederne i 1934 fik De danske Spritfabrikker eneret på fremstilling af sprit og gær i Danmark.

På tegningen forneden ses De danske Spritfabrikkers bygninger omtrent fra den nuværende Hjørringgade. Arkitekten Martin Borch, der senere opførte Sankt Andreaskirken og Rigshospitalet, tegnede anlægget. På den anden tegning ses Spritfabrikken Fortuna, hvor rektifikationen fandt sted fra 1882 til 1920, da fabrikken nedlagdes. Da De danske Spritfabrikker i 1956 flyttede til Raffinaderivej på Amager, blev ejendommen på Strandboulevarden solgt til Kryolitselskabet Øresund, og dermed vendte dette område tilbage til den tidligere ejer.

Lidt nord for Kryolitfabrikken ligger Viborggade. Den forbinder Østerbrogade med Strandboulevarden og hed tidligere Batterivej. På den dengang spredt bebyggede vej opførte tekstilfabrikant August Neubert i 1866–67 et bomuldsvæveri. Han var tysk af fødsel og havde i 1846 oprettet et mekanisk væveri i Neumünster i Holsten, der dengang var dansk. I Hertugdømmerne var der i begyndelsen af 1800-årene vokset en konkurrencedygtig tekstilindustri op. Da toldloven af 1838 begunstigede denne industri, fik den i 1840rne et yderligere opsving. August Neuberts fabrik var blot en af de mange, der blev anlagt i disse år. Produktionen afsattes i vidt omfang i Danmark, og da Slesvig-Holsten efter krigen i 1864 var gået tabt, flyttede August Neubert sin fabrik til København.

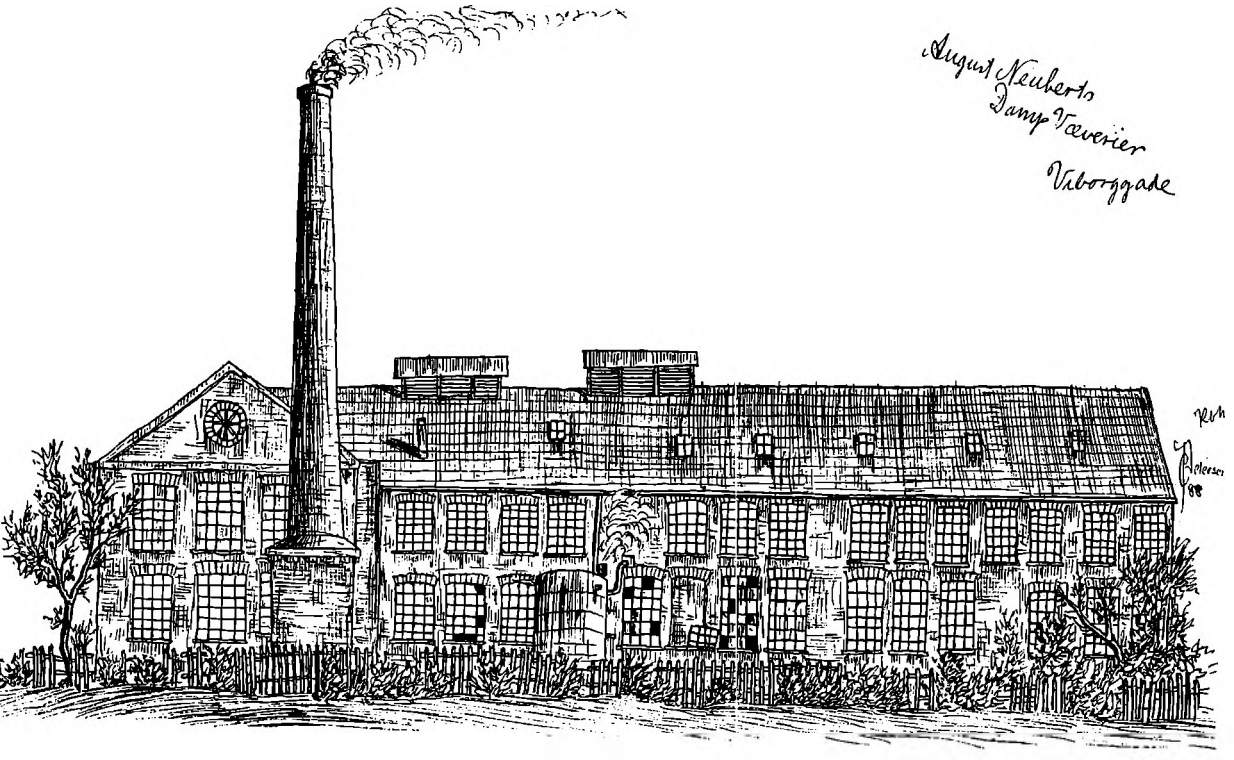
Bomuldsvarer var blevet en efterspurgt artikel inden for tekstilfabrikationen i 1840rne og 1850erne, og efterspørgslen var fortsat

stigende, da Neubert byggede sin fabrik på Batterivej. Afsætningen var så god, at fabrikken senere måtte udvides med en afdeling på Lampevej på Frederiksberg, og i slutningen af 1880erne var ca. 200 arbejdere beskæftiget i de to afdelinger. På den ældste fabrik på Østerbro var der dampvæveri, garnfarveri og bomuldstrykkeri. Her fremstilledes bolstre, ravndug, buksetøj, nankin og stribede og ternede bomuldstøjer, mens man på den anden afdeling fabrikerede foerstoffer, shirting og andre former for bomuldsstoffer. Desuden var der her farveri og appreturanstalt.

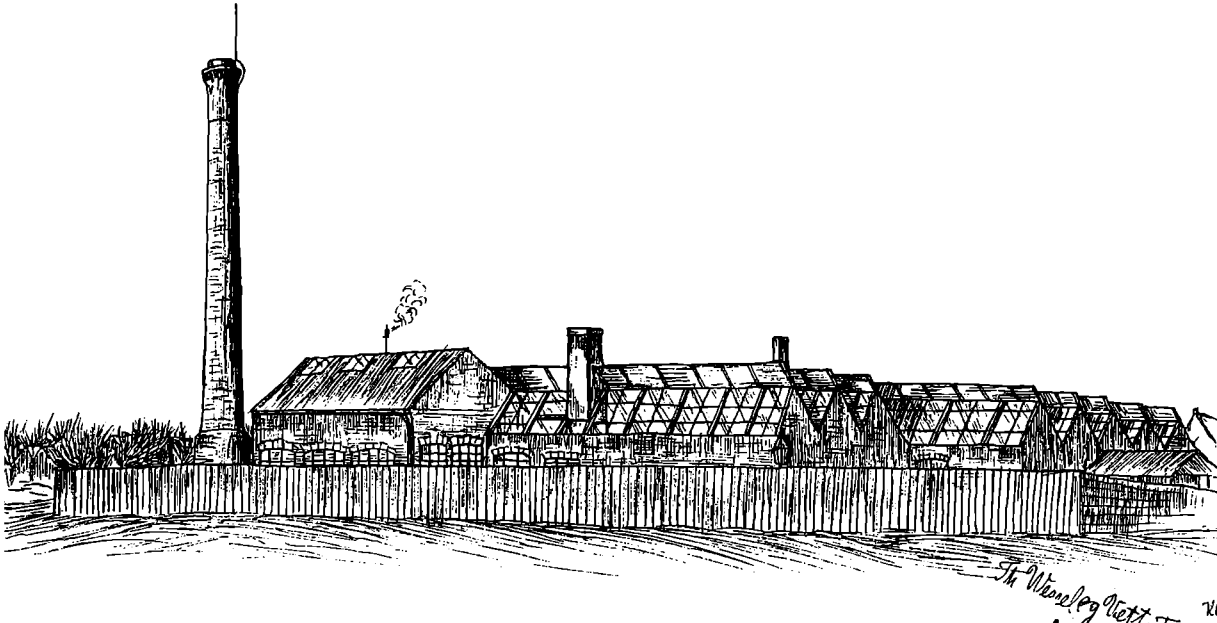
August Neuberts sønner førte virksomheden videre, og under næste slægtled stiftedes i 1928 De danske Bomuldsværeverier, som overtog de Neubertske fabrikker.

Tegningen viser August Neuberts fabrik i Viborggade i 1888. Bygningerne ligger der stadigvæk, men bruges ikke længere af væverierne.

En snes år efter at August Neuberts væveri var begyndt at virke, opførte firmaet Th. Wessel & Vett et dampvæveri i Landskronagade på Østerbro. Gaden er en sidegade til Strandvejen og udmunder omtrent ud for Øresundshospitalet. Både Wessel og Vett var han-

delsuddannede. Efter tilfældigt at have mødt hinanden startede de i 1868 en hvidevareforretning i Århus, og virksomheden voksede hurtigt. Efter nogle års forløb ville de forsøge sig på det københavnske marked, og i 1879 åbnede de Danmarks første stormagasin, Magasin du Nord, som i løbet af kort tid udviklede sig til en efter datidens forhold omfattende virksomhed. For at kunne producere

så mange af varerne som muligt selv byggede de i 1887 dampværiet i Landskronagade. Snart føjedes farveri, systuer og møbelfabrik til, og siden udvidedes virksomheden på adskillige områder. I 1899 omdannedes firmaet til aktieselskab, og det eksisterer som bekendt i bedste velgående den dag i dag.

På tegningen ses Th. Wessel & Vetts Fabrikker kort efter at de er opført. Væveribygningerne har de karakteristiske shedtage, hvis nordvendte vinduer giver god belysning i lokalerne. Bygningerne, der her er set fra Kildevældsgade, eksisterer stadig, men bruges nu til andre formål.

I vore dage har syntetiske materialer på mange områder fortrængt læder og skind, men før i tiden fremstillede man en mængde dagligdags ting af dyrehuder. Foruden til sko brugte man i middelalderen skind til huer, trøjer, frakker, bukser og bælter, og også dyne- og pudevår, tasker, kufferter, seletøj, sadler, remme og mange andre ting var fremstillet af skind eller læder.

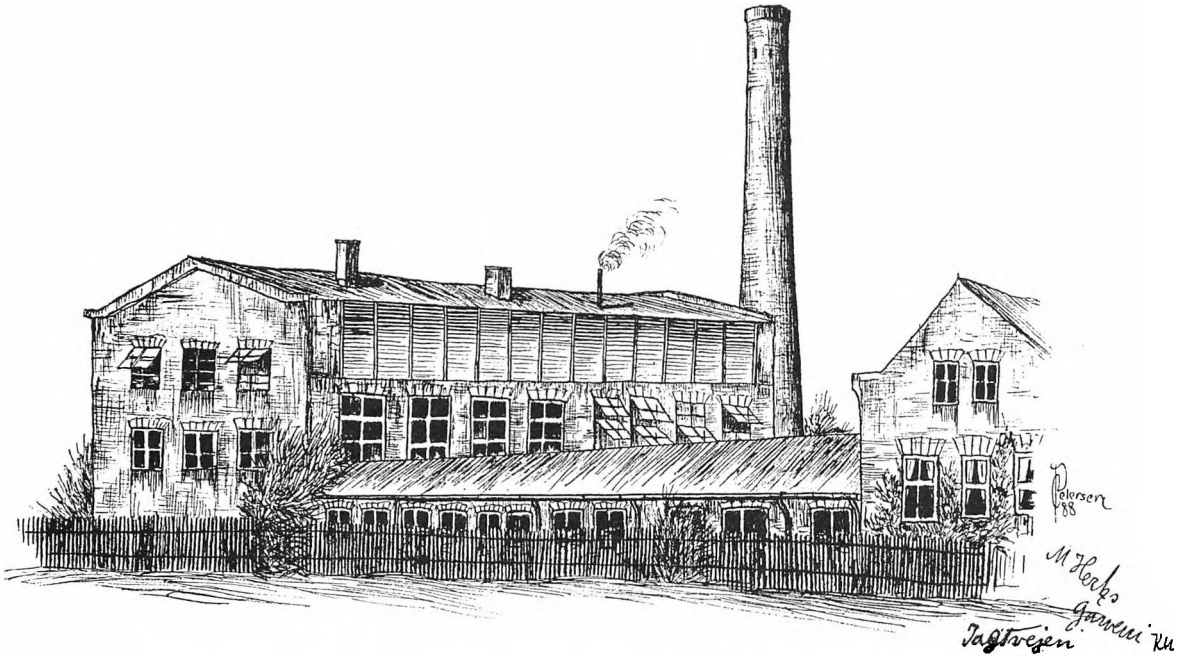
Garvning og skindberedning var gammelkendte færdigheder, som var højt udviklet her hjemme allerede i forhistorisk tid. Til gengæld skete der ingen væsentlige ændringer i garvemetoderne før i slutningen af 1800-årene. Man garvede som man havde gjort gennem århundreder, og trods mange forsøg var det ikke lykkedes at forkorte den lange behandlingstid, der for svære huder stadig var op til 1½–2 år.

Hundenes efterladenskaber spillede en betydningsfuld rolle ved garvningen. I Randers, fortæller Henrik Pontoppidan, foretoges indsamlingen i hans barndom på byens gader af nogle sære pjalte-skikkelser, som kiggede sig undersøgende omkring alle vegne, og som med to flade pinde samlede visitkortene op i en bulet blikspand. Henrik Pontoppidan vægrede sig længe ved at tro, at de berømte Randershandsker med den fornemme duft var fremgået af en behandling med »pyr«, der bestod af hundeeskrementer. Først siden gik et lys op for ham, og han forstod da de dunkle ord i Grundtvigs bryllupssalme

»I David-Staden
er Guld paa Gaden
O, Gud ske Lov.«

Man forsøgte at forcere garvningen ved at bruge garveekstrakter, men først da kromgarvningen kom frem i 1858, var der grundlag for en afgørende ændring, som dog først rigtigt viste sig i 1880erne. Ved kromgarvning kunne garvetiden nedskæres til et enkelt døgn, og selv om man ved hjælp af garveekstrakter var nået ned på et par døgn efter den gamle metode, vandt den kemiske garvning større og større udbredelse, især efter at man omkring 1910 nåede frem til at bruge syntetiske garvemidler.

Før i tiden havde skomagere, buntmagere, handskemagere og andre skindhåndværkere selv garvet deres skind, men efterhånden skete der en specialisering, således at garverne leverede de færdiggarvede skind til videre forarbejdning. Med de forbedrede garvemetoder og indførelsen af maskiner var der grundlag for en industrialisering af garveriet, og i sidste halvdel af 1800-årene opstod en række store garverivirksomheder.

Hertz' garveri var startet allerede i 1821 i Prinsensgade inden for voldene, men i 1873 flyttede man til Jagtvej, der dengang lå langt uden for byen på den anden side af Københavns store fælleder. Herude opførte Meyer Hertz et stort, moderne garveri, hvor alle de nyeste tekniske hjælpemidler var taget i brug. Dampmaskiner drev de forskellige maskiner, huderne transporteredes fra den ene afdeling til den anden af dampdrevne elevatorer, og tørrestuen opvarmedes af spildevand, der løb gennem rør i gulvet.

Firmaet omdannedes i 1897 til aktieselskab, og i 1898 tog man en ny skotøjsafdeling i brug. Efter 1900 skete der en stærk koncentration af garveri- og skotøjsindustrien, og antallet af garverier faldt i perioden 1900–1925 fra 148 til 81. Selv om Hertz' Garveri og Skotøjsfabrik udvidedes i disse år, og firmaet stod som et af de største i sin art, påvirkedes det også af konkurrencen. I 1918 stiftedes aktieselskabet M. J. Ballins Sønners og Hertz' Garverier og Skotøjsfabrikker ved sammenslutning af en række virksomheder, og Hertz' gamle garveri udgør stadig en del af dette firma.

På tegningen på foregående side ses fabrikken fra Jagtvej. Til højre ligger kontorbygningen, hvor fabrikanten også selv boede, i midten var der folkestue, garveri og barkloft, mens den høje bygning foruden garveri, barkmølle og varmekammer også indeholdt smøre-, valse- og tørreloft. Bygningerne, der er opført i 1879, ligger stadig på Jagtvej, men bruges nu af mindre industrivirksomheder.

Chocoladen var ukendt i Europa, indtil spanierne omkring 1520 bragte den med sig fra Amerika. Ligesom det var tilfældet med de to andre fremmedartede drikke, te og kaffe, blev chocoladen også i lang tid omgærdet med stor hemmelighedsfuldhed, og man kunne kun købe den hos apotekeren. Mens Frederik den 4. allerede omkring 1700 drak te, kaffe eller chocolade som morgendrik, varede det længe, inden menigmand opgav den gamle vane at drikke øl eller endnu stærkere varer om morgenen. Chocoladen brugtes mest som drik, først senere trængte spisechokoladen frem.

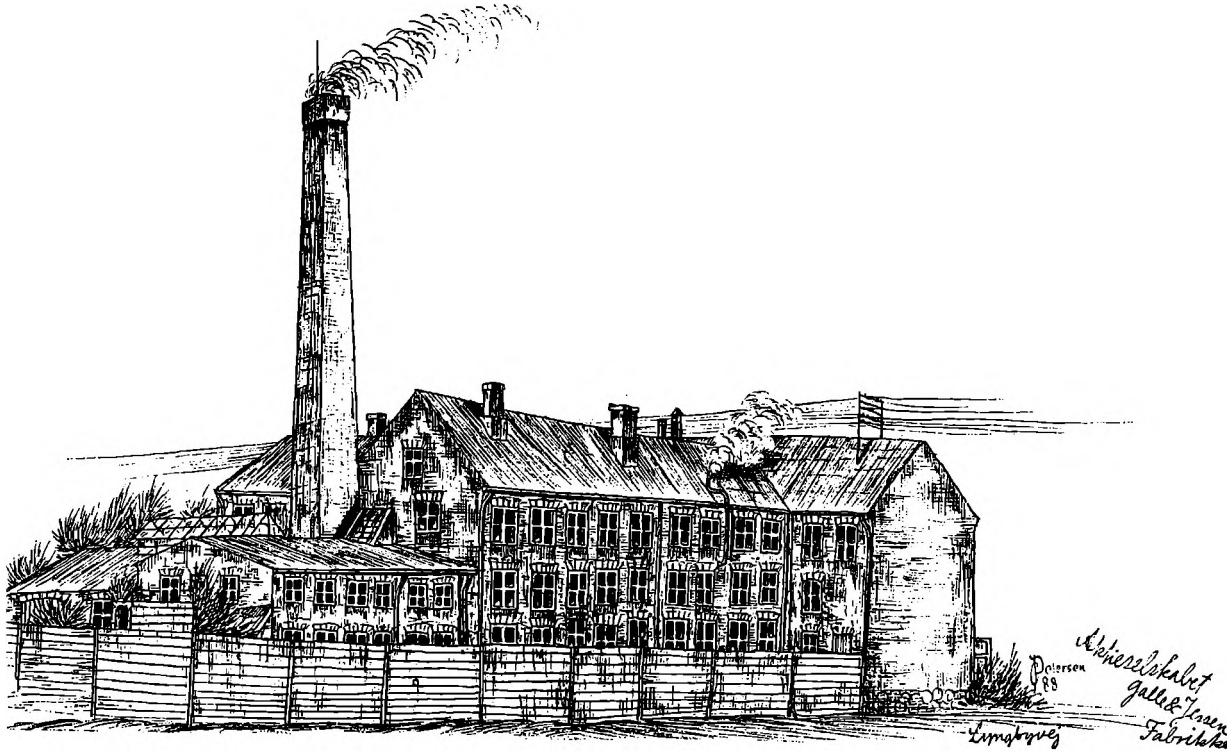
Om nogen større tilvirkning af chocolade var der her i landet ikke tale før i sidste halvdel af 1800-årene, da chocoladen fra at have været en luksusvare blev en almindeligt anvendt konsumvare. I København var der i 1794 kun to chocoladefabrikanter, og antallet af personer, der var beskæftiget inden for branchen i 1840rne, oversteg ikke en halv snes.

Landets første chocoladefabrik startedes i 1831 i København, i 1882 var antallet af fabrikker i hovedstaden steget til fem, mens der i resten af landet var et tilsvarende antal. I 1872 grundlagde fabrikanterne Edv. W. Galle og Hans Jessen chocoladefabrikken

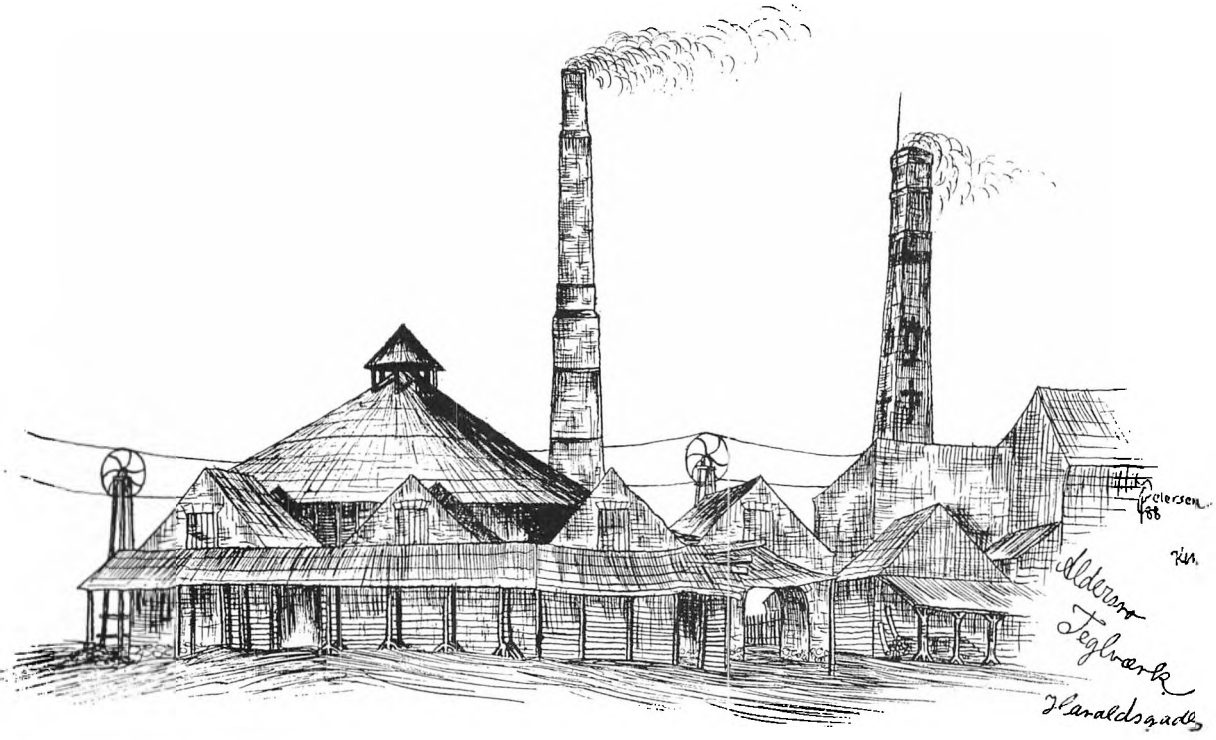
Galle & Jessen på Lyngbyvej ved Vibenshus runddel. Firmaet omdannedes i 1883 til aktieselskab, og fabrikken udvidedes flere gange. Efterspørgslen efter chokoladevarer steg støt, hvilket importtallene for kakaobønner tydeligt viser. Importen fordobledes hvert tiende år i perioden 1883–1913. Mens den i 1883 androg 252.000 kg, var den i 1893 steget til 511.000 kg, i 1903 til 1.101.000 kg, og i 1913 var den oppe på 2.052.000 kg.

Galle & Jessens fabrik udvidedes i takt med det stadigt stigende forbrug af chocolade- og sukkervarer. I årene 1920–40 erhvervedes så godt som alle ejendomme i karreen mellem Samsøgade, Australiensvej, Jagtvej og Lyngbyvej. Blandt ejendommene var også den gamle kgl. privilegerede kro Store Vibenshus, der nedbrændte i 1925 og ikke siden blev genopført. Kroen, der tidligere var bedested for de vejfarende fra og til København, var nu kommet til at ligge inde i byen og havde mistet sin tidligere betydning både som bomhus ved Kongevejen og som kro.

A/S Galle & Jessen er for nylig sammensluttet med A/S Toms Fabrikker, og ved Lyngbyvejs ombygning til motorgade er en del af de gamle bygninger, der ses på tegningen, blevet nedrevet.

Rådmandsmarken har sit navn efter Københavns rådmænd, der i gammel tid havde fået tillagt forpagtningsafgifterne af dette areal som godtgørelse for deres arbejde i byens styre. Rådmandsmarken lå på begge sider af den nuværende Haraldsgade og brugtes dels til græsning, dels som renovationsplads for København. Efterhånden som behovet for byggegrunde til fabrikker og andre erhvervsvirksomheder steg, udstykkedes dele af de store marker.

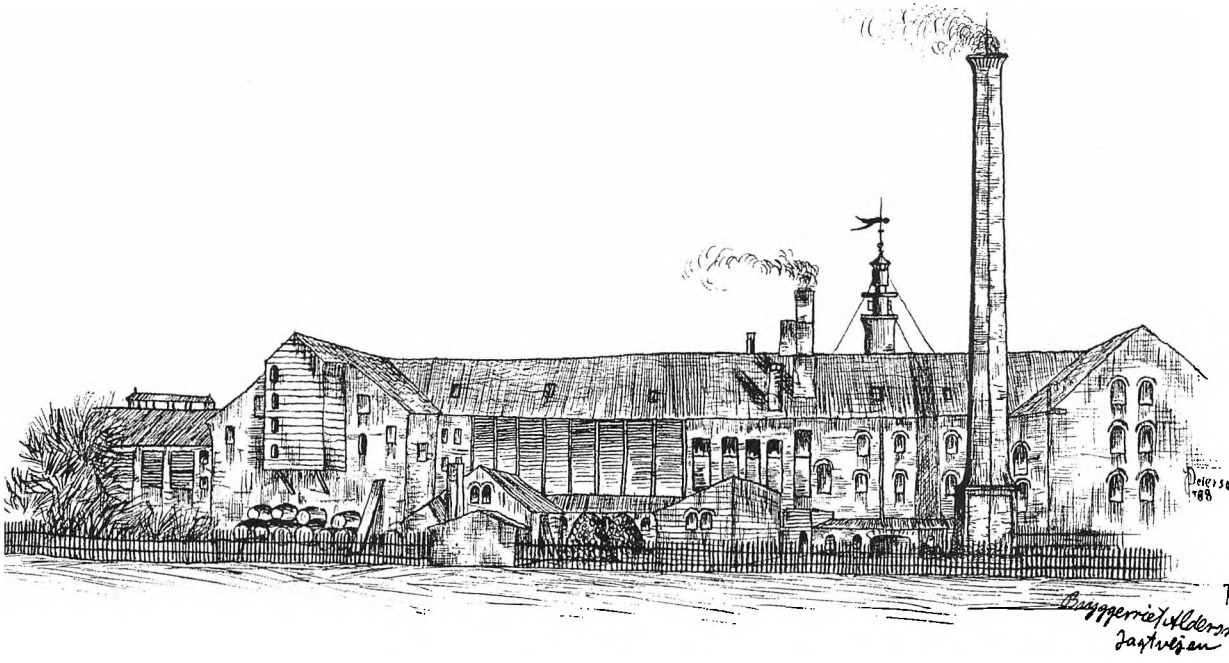
I 1856 købte George Owen en grund ved Store Vibenshus. Ejendommen lå langs Jagtvej og strakte sig helt ud til Haraldsgade, næsten til det landsted, Marielyst, som Grundtvig senere indrettede til højskole. George Owen var søn af ejeren af Fredens Mølles Fabrikker, Joseph Owen, der var indvandret fra England i 1814, en vovelig sag så kort tid efter 1807. På den del af grunden, der lå over mod

Marielyst, anlagde han et teglværk, mens han ud til Jagtvej ved Vibenshus runddel i 1858 opførte et bryggeri, der ligesom teglværket fik navnet Aldersro.

På tegningen ses bryggeriet fra den nuværende Aldersrogade. En del af anlægget eksisterer endnu. Teglværket, der ses overfor, gav navn til Teglværksgade, hvorfra man ser ind på ringovnen. Det ophørte kort efter 1900 og forsvandt, da grunden blev bebygget med beboelsesejendomme.

Bryggeriet var anlagt som bajerskølbryggeri, men da det ikke lykkedes at komme ind på markedet, gik man i 1865 over til også at brygge hvidtøl. Ingen af delene slog rigtigt an, og bryggeriet holdtes kun med besvær i gang. Carlsberg var en hård konkurrent, og i 1884 solgtes Aldersro bryggeri til Marstrands bryggerier. Da De forenede Bryggerier dannedes i 1890, indgik begge disse bryggerier i selskabet, og de blev nedlagt i 1900.

I 1903 rykkede Alex Rasmussens cigarfabrik ind i bygningerne på Jagtvej, og i 1910 overgik de til det nystiftede aktieselskab Aage Lichtingers cigarillosfabrik, som nu drives sammen med W. Ø. Larsens cigarfabrik.

Svanemøllen

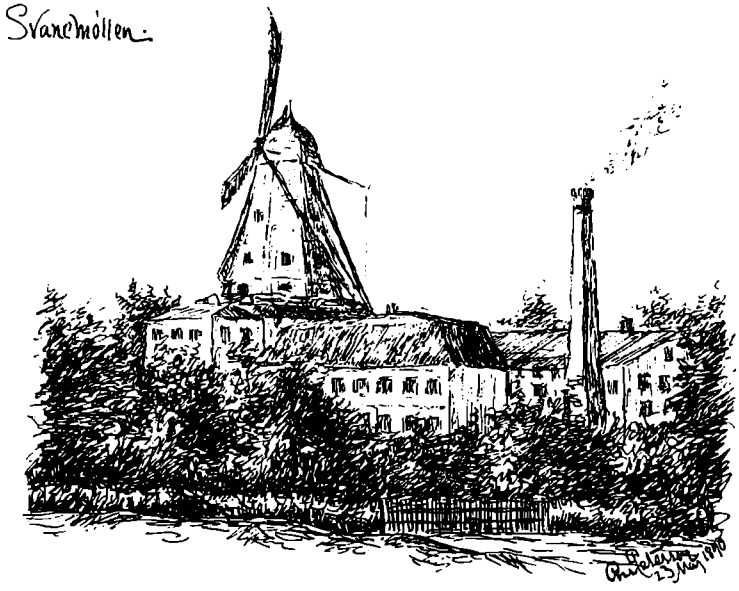
I forhistorisk tid havde man ingen møller. Kornet blev malet i håndkværne, hvis ældste form er skubbekværnen. Senere fremkom drejekværnen, men først i 1100-årene begyndte man her i landet at bruge vandkraft til mølledrift. De første møller, de såkaldte skvatmøller, havde en lodret aksel med et vandret skovlhjul. Denne mølletype anvendtes især ved små vandløb, hvor vandkraften var ringe, men snart kom den velkendte mølletype med det store vandhjul til landet, og man begyndte for alvor at udnytte vandkraften. Den er som bekendt ikke særlig stor her i landet, men til gengæld har vi vindkraft. Vindmøller vides at have været i brug i Danmark fra midten af 1200-årene i form af stubmøller, hvor hele møllehuset måtte drejes for at få vingerne op mod vinden. Først langt senere kom den hollandske mølletype med drejelig hat i brug i Danmark.

Både vand- og vindmøller har været i brug indtil for nylig, og enkelte steder er de endnu i funktion. Tidligere var der møller overalt. Op over enhver bys hustage ragede foruden kirketårnene også møllerne. For at få sus i vingerne byggede man møllerne på bakketoppe eller på byernes volde, men møllerens arbejdstid var afhængig af om der var vind. Da man begyndte at bruge damp som drivkraft for møllerne, gjorde man sig uafhængig af vejrforholdene, og der skete en radikal ændring af arbejdsforholdene.

Svanemøllen ved Strandvejen nord for København havde i flere

århundreder været vindmølle, da man i 1858 supplerede vindkraften med en dampmaskine. Det var Burmeister & Wain, der leverede dampmaskinen, men vindkraften var fortsat en vigtig energikilde, og man bevarede derfor vindmøllen, som stod her indtil den nedbrændte i 1892. Beboelseshuset, der var opført i 1858 samtidig med dampmøllen, undgik branden og blev først revet ned for en snes år siden.

Tegningen viser Svanemøllen set fra stranden ved Svanemøllebugten, som dengang lå et godt stykke længere vestpå end i dag. En stor del af det korn, som møllen malede, kom fra Amerika og Rusland. De store lastbåde blev losset i den nærliggende Tuborg havn, hvorfra kornet blev kørt den korte vej ad Strandvejen til Svanemøllen.

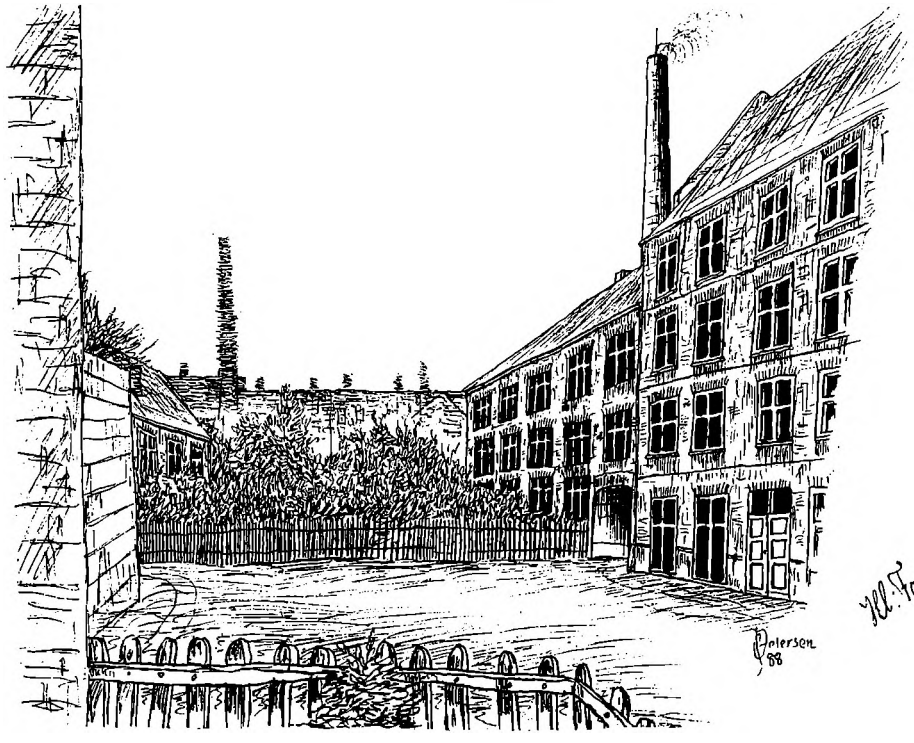
Nørrebro

Indtil midten af forrige århundrede måtte arealet uden for Københavns volde af forsvarsmæssige grunde kun bebygges med enetages, lettere bygninger. Militæret forlangte, at der skulle være frit skud ud over forterrænet, som da også på grund af restriktionerne kun var spredt bebygget. I 1852 opgav militæret imidlertid hele arealet uden for Søerne, og som ved et trylleslag voksede helt nye bydele op på Vester-, Nørre- og Østerbro i løbet af ganske få år. Da litograf Carl Aller i 1877 lejede sig ind i Blågårdsgade, var hele området mellem Peblingesøen og Assistens kirkegård opfyldt af høje lejekaserner, hvoraf de fleste står der endnu den dag i dag.

Carl Aller var i 1869 blevet medejer af firmaet Svendsen & Aller, men i 1871 begyndte han for sig selv og kaldte sit nydannede firma Carl Allers Etablissement. I begyndelsen arbejdede han og hans kone, Laura Aller, i to små værelser til gården i Blågårdsgade 32. I 1875 begyndte de at udsende Nordisk Mønstertidende, og i 1877 udgav de det første nummer af Illustreret Familiejournal. Til trods for at der var hård konkurrence fra andre illustrerede blade, som f. eks. Illustreret Tidende, der siden 1859 udkom hver søndag, blev Allers ugeblad en succes, og virksomheden voksede med rivende hast. Familiejournalen, der i 1877 blev trykt i 4.000 eksemplarer, var i 1879 steget til 34.000, og omkring 1900 var oplaget på over 200.000. I 1879 købte Aller hele ejendommen Blågårdsgade 32, og

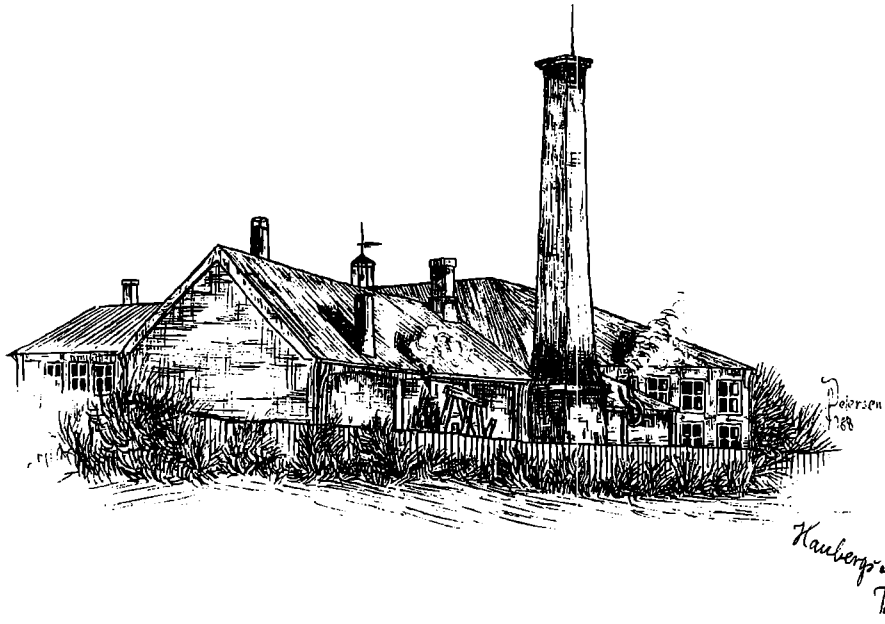
en ny fabriksbygning på fire etager opførtes i haven bag forhuset. Foruden Familiejournalen og Nordisk Mønstertidende med deres talrige følgeblade og tillæg udgav Aller også bøger, bl. a. det fortrinlige og endnu anvendelige Allers illustrerede Konversationsleksikon, der udsendtes i hefter 1892–99 med George Lütken som redaktør. Oplaget var på 14.000, en forlagsmæssig bedrift, når man betænker, at J. H. Schultz samtidig udsendte Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon i 10.000 eksemplarer.

Tegningen viser Carl Allers virksomhed i Blågårdsgade 32 med den nyopførte bygning til højre. Til trods for udvidelsen var der dog i længden ikke plads nok i Blågårdsgade. Familiejournalen udsendtes fra 1895 også i en svensk og fra 1897 tillige i en norsk udgave, og i 1900 erhvervedes Bianco Lunos bogtrykkeri. For at få tilstrækkelig plads købtes i 1906 et stort areal af Valbygårds jorder, og her i Vigerslev allé har virksomheden siden haft til huse. I 1912 opførtes her en papirfabrik, så man blev uafhængig af leverancer udefra. I 1930 omdannedes firmaet til aktieselskab, som videreførtes af Carl Allers sønner, og i 1957 er trykkerivirksomheden udskilt som et selvstændigt selskab under navnet Aller-Press.

Følger man Jagtvej fra Vibenshus runddel mod Nørrebos runddel, passerer man omtrent midtvejs Tagensvej. I vore dage danner de to hovedfærdselsårer et vejkryds, men helt til omkring 1900 eksisterede Tagensvej mellem Blegdamsvej og Jagtvej endnu ikke. Hele området var fælled, hvor byens kreaturer græssede, og hvor militæret holdt efterårsmanøvrer. Fra gammel tid var der lidt spredt bebyggelse langt Rådmandsmarkens sydlige skel, og det var hertil den gamle del af Tagensvej førte. Herude lå også vangemandens hus, der omkring 1700 skal have været beboet af Tage Nielsen, som gav navn til Tagenshus og Tagensvej.

Da fabrikant, cand. phil. Sophus Christopher Hauberg i 1885 købte en del af det gamle Tagenshus' grund, var området meget isoleret. Skulle man til eller fra byen, måtte man tage omvejen over Nørrebros runddel. Byen havde vokseværk i disse år, og det kneb med at få veje og trafikanlæg til at følge med. Hauberg var klar over, at forbindelsen mellem hans fabrik og byen måtte være i orden, og han søgte derfor i 1887 om koncession på en sporvejslinie fra Kongens Nytorv til Haraldsgade. Passagen fra Sølvgade over Sortedamssøen skete ad en nyanlagt dæmning, som afløste den gamle gangbro fra 1878. Københavns kommune, der ejede fællederne, krævede at bomme og vangeled blev opretholdt, og om en vej mellem Blegdamsvej og Jagtvej var der endnu slet ikke tale. Indtil

1899, da den inderste del af Tagensvej blev anlagt, begav sporvognen sig, efter at være dukket frem af Fredensgades dyb, derfor ud på den vidtstrakte fælled og vuggede ind over markerne mellem græssende kreaturer for at ende ude ved Haubergs fabrik.

Hauberg havde været ansat i faderens virksomhed, Hellerung og Haubergs Maskinfabrik i Vester Voldgade, men opførte i 1885 sin egen maskinfabrik på Tagensvej. Foruden forskellige former for maskiner fremstillede han som en af de første i Skandinavien elektriske anlæg, og hans første kunde på dette felt var Gamle Carlsberg, hvortil han leverede belysningsanlæg. Fra 1886 fremstillede fabrikken selv dynamoer, og i 1888 fik Hauberg patent på en forbedret dynamo af tysk oprindelse. Denne type blev grundlaget for fremstilling af elektriske maskiner i en årrække.

I 1888 gik Hauberg i kompagniskab med maskinfirmaet H. Rudolph Koefoed & Co. i Meinungsgade, og aktieselskabet Koefoed & Hauberg stiftedes med Hauberg som direktør. I 1897 skete en ny sammenlægning, idet firmaet forenedes med Marstrand, Helweg & Co., der bl. a. var førende på elevatorområdet. Hermed var grunden lagt til det verdenskendte A/S Titan.

Fra Titan er i årenes løb udgået et utal af centrifuger, dynamoer, elektromotorer, generatorer, elektriske anlæg, kraner og elevatorer og mange andre former for maskiner, der er blevet eksporteret til lande over hele jorden. Virksomheden bredte sig efterhånden langs Hermodsgade helt ud til Sigurdsgade og Titangade, og ved Anden verdenskrigs begyndelse stod Titan som et verdensfirma, der var førende inden for centrifuge- og elevatorfremstillingen. I 1965 købte Thomas B. Thriges fond firmaet, og virksomheden videreføres under navnet Thrige-Titan A/S.

På tegningen ses Haubergs fabrik fra bagsiden. Længst til venstre ses kontorbygningen, der lå på hjørnet af Tagensvej og Hermodsgade, i midten kedelhuset og bag skorstenen maskinværkstedet. Disse bygninger var opført i 1885, og en del af dem indgik i det store fabrikskompleks, som efterhånden bredte sig dybt ind på grunden fra Tagensvej. I 1936 opførtes en ny administrationsbygning med det kendte tårn mod Tagensvej.

Brede

I middelalderen gik man klædt i vadmel og skind. Hvis kongen, adelsmændene eller andre formuende folk ville klæde sig i finere stoffer, måtte de indkøbe dem i udlandet. Først omkring 1600 begyndte man at fabrikere klæde her i landet, men til trods for at statsmagten ved lån og andre begunstigelser søgte at ophjælpe tekstilmanufakturerne, lykkedes det ikke at skabe en dansk klædeindustri af betydning før ind i 1800-årene.

Johan Carl Modeweg var oprindelig urtekræmmer, men måtte på grund af de dårlige tider opgive sin forretning. I stedet købte han i 1809 et dugmagerværksted i Bredgade og oparbejdede denne virksomhed, således at han i 1819 havde 20 væve og op mod 200 arbejdere. Modeweg var en foregangsmand inden for tekstilindustrien, men selv om han anskaffede de nyeste og bedste maskiner, var drivkraften, som i væsentlig grad var hestekraft, utilstrækkelig og for dyr. I 1831 flyttede han derfor sin fabrik til Brede, hvor han kunne udnytte Mølleåens vand dels som drivkraft, dels som skyllevand i farveriet.

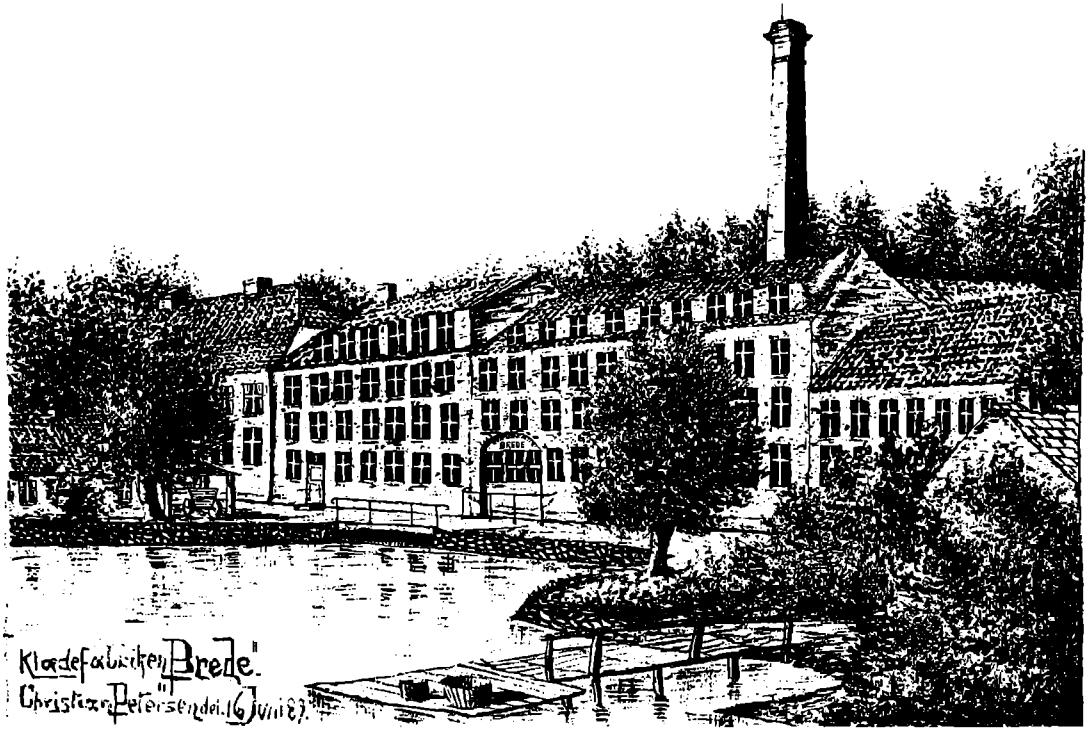
Modeweg købte Brede sammen med handelsmanden Theodor Suhr, som videreførte den kobberfabrik, der fra gammel tid havde været her. I 1838 optog Modeweg sin søn, Julius Emil Modeweg, i firmaet, som nu fik navnet I. C. Modeweg & Søn. Efter faderens død i 1849 drev J. E. Modeweg fabrikken videre. I 1855 købte han

kobberværket, som han nedlagde for at kunne udvide klædefabrikken, og i midten af 1860erne beskæftigede han ca. 170 arbejdere og producerede omkring 100.000 alen klæde om året.

Vandkraften var da forlængst blevet for ringe i forhold til de mange maskiner, og dampmaskiner leverede nu i langt højere grad end Mølleåen den fornødne drivkraft. Ved J. E. Modewegs død i 1869 var Modeweg & Søn en af Danmarks største industrielle virksomheder. I 1872 købte grosserer William Salomonsen fabrikken, der i 1895 omdannedes til aktieselskab med Edmund Daverkosen og Carl C. Jensen som direktører.

På tegningen ses længst til venstre Bredes hovedbygning, hvor direktøren havde sin bolig. Hovedbygningen er opført i 1797, mens fabriksbygningerne langs mølledammen er opført 1832–67.

Fabrikken udvidedes til stadighed, og nye bygninger bredte sig i området. Omkring Første verdenskrig skete en stor udvidelse ved

opførelse af to spinderi- og væveribygninger, der som noget dengang ganske nyt blev opført i jernbeton, og så sent som i 1943 og 1951 opførtes en lagerbygning og en kontorbygning. Selv om der kom nye bygninger til, vedblev man at bruge de gamle bygninger, som stadig er bevaret. I Brede kan man derfor følge et fabriksanlægs bygningsmæssige udvikling gennem 125 år.

I 1956 ophørte produktionen på Brede klædefabrik, og i 1959 købte staten hele anlægget til brug for Nationalmuseet, hvis 3. afdeling, Dansk Folkemuseum, har magasiner og kontorer i den tidligere klædefabrik.

I. C. Modeweg & Søn var ikke blot førende inden for tekstilfabrikationen. Fra gammel tid lededes fabrikken patriarkalsk, og de mange arbejdere, der boede i fabrikkens arbejderboliger og dannede et lille lokalsamfund, nød godt af de sociale hjælpeforanstaltninger, der var indrettet for dem af ledelsen langt tidligere end andre steder. Foruden boligerne var der bibliotek, badeanstalt, vuggestue, asyl, skole og spisehus, ligesom arbejderne og deres familier kunne konsultere en læge, der to gange om ugen kom til Brede.

Industrialiseringen i København

På de foregående sider er med Christian Tilemann-Petersens tegninger som udgangspunkt givet nogle korte rids af udviklingen inden for forskellige industrigrene. Som afslutning følger her en oversigt over industrialiseringsprocessens forløb i København.

Ordet industri er lånt fra latin og betød oprindelig flid eller driftighed. I det 18. århundrede forstod man ved industri ikke alene fabriksdrift, men også håndværk og husflid. Senere indsnævredes ordets betydning, og i vore dage betegner det fremstilling af varer ved fabriksmæssig produktion.

Skellet mellem håndværk og industri er ikke skarpt, og det kan være vanskeligt at afgøre, hvor grænsen mellem de to produktionsformer skal trækkes. I den officielle statistik, der er vor vigtigste kilde til belysning af industrialiseringens forløb, har man valgt at sætte en kvantitativ grænse, således at alle virksomheder, der beskæftiger mere end fem arbejdere, regnes for industri, mens virksomheder med fem arbejdere eller derunder grupperes som håndværk. Denne opdeling kan kun give et ufuldstændigt billede af virkeligheden og understreger, at det statistiske materiale i denne som i andre henseender må benyttes med kritik. Ved den her nævnte fordelingsmåde vil f. eks. et håndværksdrevet værksted med mange ansatte blive henregnet til industri, mens et værksted med få ansatte, men med en høj mekaniseringsgrad vil blive regnet for håndværk.

Der er delte meninger om, hvornår Danmarks industrielle »revolution« fandt sted. Nogle mener, at industrialiseringen foregik i 1850erne, andre at det var i 1870erne, mens atter andre hævder, at de afgørende ændringer skete i 1890erne. Når synspunkterne afviger så meget fra hinanden, skyldes det, dels at man tolker kilderne forskelligt, dels at man bruger forskellige faktorer inden for industrialiseringen som målestok. Vurderingerne afhænger i høj grad af, om man bruger antallet af arbejdere i industrisektoren, omfanget af den anvendte maskinkraft eller produktiviteten og investeringerne som grundlag. At udviklingen foregik nogenlunde roligt og over en bred front, og at man derfor ikke kan tale om en revolution, er vist nok alle enige om.

Uanset om man vil udpege det ene eller det andet årti som den epoke, hvori den afgørende ændring i produktionsforholdene skete, så var der allerede i midten af det 19. århundrede tilløb til en industrialisering i København. I løbet af en forholdsvis kort årrække skabtes en række nye erhverv, hvor stordrift var fremherskende. Samtidig skete der en ændring i forholdet mellem hovederhvervene, idet landbruget, der hidtil havde beskæftiget hovedparten af befolkningen, gik forholdsvis tilbage, mens industrien voksede stærkt.

Industrialiseringen fik langtrækkende virkninger både for samfundet og for den enkelte. Ændringer af så gennemgribende betydning kan ikke føres tilbage til en enkelt årsag. De sker ved et samspil mellem en række faktorer, som påvirker hændelsesforløbet med vekslende styrke på forskellige tidspunkter. Her skal blot nævnes nogle af de vigtigste forudsætninger og årsager.

Liberalistiske ideer prægede det politiske liv og gav sig bl. a. udslag i frihandelsvenlige toldlove, i en ny grundlov, som erstattede enevælden med en fri forfatning, og i liberale følgelove til grundloven som f. eks. næringsloven af 1857. Den sidstnævnte fjernede de grænser, som en forældet erhvervsstruktur indtil da havde sat for erhvervslivets frie udvikling.

Gennem en lang periode indtil midten af 1870erne havde landbruget gode afsætningsvilkår i udlandet til stigende priser. Den vel-

standsstigning, som landbrugets gode priser medførte, blev anvendt til investering i maskiner, byggeri, jernbaneanlæg og dampskibe, som skabte betingelser for yderligere industrialisering.

Samtidig skred arbejdsdelingen videre frem, bl. a. ved at man på landet opgav at fremstille en stor del af de redskaber og produkter, som man tidligere i udstrakt grad havde været selvforsynende med inden for landbruget.

Den tekniske udvikling gav grundlag for forbedring og udbygning af transportvæsenet, og overgangen til dampkraft, der var stærkt kapitalkrævende, fremmede stordriften.

Efterspørgslen efter næringsmidler og andre varer var stigende på grund af en stærk befolkningstilvækst. Den samfundsøkonomiske betydning af dette forhold fremgår af, at landets indbyggerantal fra 1850 til 1901 steg fra ca. 1.400.000 til ca. 2.400.000, en stigning på en million mennesker, som alle skulle have føde, klæder, boliger og arbejde.

Erhvervslivets finansieringsmuligheder forbedredes ved bank- og sparekassevæsenets udvikling. Antallet af sparekasser steg fra ca. 40 omkring 1850 til mere end ti gange så mange i 1880, og i 1857 stiftedes Privatbanken, der skabte muligheder for en kreditudvidelse, som erhvervslivet havde stærkt brug for. Også oprettelsen af kreditforeninger og af de to andre hovedbanker, Landmandsbanken og Handelsbanken, bidrog til at forsyne landbrug, industri, byggeri og de store anlægsarbejder med den fornødne kapital. Hertil kom at renteniveauet gennem en lang periode var lavt og stabilt.

Endelig må nævnes den menneskelige indsats. Uden de tusinder af arbejdere, der betjente maskinerne, og de mange initiativrige foretagere, der skabte firmaerne, havde der ikke været nogen industri.

København spillede en afgørende rolle for industriens opkomst og udvikling. Fra gammel tid havde de statsstøttede virksomheder, manufakturerne, der var et udslag af merkantilistiske ideer, haft deres hjemsted i København, men i nedgangstiden efter krigen med England og statsbankerotten var de gået i opløsning, og den almindelige mening var endnu lang tid derefter, at det ikke var muligt at

skabe en dansk industri. Uden for byen lå en del tegl- og kalkværker, som var placeret herude på grund af deres afhængighed af vandkraften eller forsyningen med brændsel, især tørv. Inde i byen var håndværket dominerende selv i de store virksomheder som farverier, garverier, væverier, jernstøberier, bogtrykkerier og sukkerfabrikker, hvoraf de fleste stammede fra begyndelsen af århundredet. Som forløbere for den kommende udvikling grundlagdes i 1846 Burmeister & Baumgartens maskin- og skibsbyggeri, 1847 Carlsberg, 1850 Beauvais' konservesfabrik og i 1853 Bing & Grøndahls porcelænsfabrik. I 1855 var der i det gamle København inden for voldene 160 industrivirksomheder, der tilsammen beskæftigede ca. 4.300 arbejdere.

Københavns stilling som landets vigtigste garnisonsby virkede hæmmende på byens udvikling. Endnu i 1850 lå København med sine ca. 131.000 indbyggere indespærret bag de gamle volde og fæstningsværker. I tilfælde af et fjendtligt angreb på byen skulle man kunne skyde frit ud over forterrænet fra voldene, og militæret afviste derfor alle ansøgninger om tilladelse til opførelse af større byggeri på hele arealet mellem voldene og en linie, der fulgte Jagtvej–Falkonerallé. Med den militærtekniske udvikling mistede voldanlæggene imidlertid deres forsvarsmæssige betydning, og i 1852 frigav man arealet uden for Søerne. Hermed åbnedes der mulighed for en hårdt tiltrængt udvidelse af byen, og i løbet af få år bredte bebyggelsen sig ud over det tidligere spredt bebyggede og landlige område. Helt nye bolig- og industrikvarterer voksede op ude på »Broerne«.

I 1852 havde man været så forudseende, at man havde udstedt en lov, der påbød fabrikker, som frembød gener for omgivelserne, at flytte uden for byen. Dette påbud påvirkede i høj grad virksomhedernes placering. De håndværksprægede fag og de mindre værksteder forblev inde i byen, mens de store fabrikker med støjende og forurenende maskiner og rygende skorstene søgte uden for byen. Herude var der udvidelsesmuligheder, og grundene var billigere. Militæret disponerede stadigvæk over fællederne, der brugtes som

øvelsesterræn helt til omkring Første verdenskrig. Dette medførte, at industrien især søgte ud langs Øresundskysten og ud på den anden side af fællederne. Fabrikkerne kom derved til at ligge langt fra byen, hvilket gav transportproblemer både for arbejderne og for transporten af råstoffer og færdigvarer, men efterhånden som boligkvarterer voksede op herude, og transportmulighederne forbedredes, løstes også disse problemer.

I tiåret 1850–60 steg indbyggerantallet med ca. 22.000, hvoraf de ca. 13.000 kom tilvandrende fra provinsbyer og landdistrikter, og København havde i 1860 ca. 155.000 indbyggere. På Nørrebro boede allerede da ca. 17.000, mens ca. 7.000 boede på Vesterbro. I de samme år skete der et svagt fald i antallet i den indre by. Denne vældige folkevandring skabte store boligmæssige og sociale problemer. Fattigvæsenets udgifter steg da også i tiåret 1858–68 fra 775.000 til 1.100.000 rigsdaler årligt, og i en række love, bl. a. om børns arbejde, søgte man at regulere de kaotiske og ofte umenneskelige forhold på arbejdspladserne, men foranstaltninger til at sikre arbejderne blev ikke truffet i større omfang før i slutningen af århundredet. For den brede befolkning forbedredes levevilkårene trods den store aktivitet ikke væsentligt. Både fødevarepriserne og huslejen steg på grund af den store efterspørgsel, men samtidig bevirkede det store udbud af arbejdskraft, at arbejdslønnen var nogenlunde uforandret. Fabriksarbejderne var socialt ringere stillet end håndværkerne, og det var da også kun få håndværkere, der forlod deres fag for at gå ind i industrien. De store skarer, som forlod landdistrikterne, beskæftigedes af industrien som oplærte arbejdere, mens håndværket stort set bevarede sin bestand af faguddannede folk.

Mens industrien indtil omkring 1870 havde været behersket af enkeltmandsfirmaer, stiftedes i begyndelsen af 1870erne en række industrielle aktieselskaber. Ofte var det ældre firmaer, der omdannedes til aktieselskaber, som f. eks. Burmeister & Wain i 1872, eller flere firmaer, der på grund af koncentrationstendenser sluttedes sammen som f. eks. De danske Sukkerfabrikker, De danske Cikorie-

fabrikker og Tuborgs Fabrikker. I løbet af årene 1872–75 stiftedes i København op mod en snes industrielle aktieselskaber, men også enkeltpersoner startede i denne periode firmaer, som viste sig levedygtige, f. eks. Rud. Rasmussens Snedkerier 1869, Carl Allers Etablisement 1871, Galle & Jessen 1872, Fr. G. Knudtzons Bogtrykkeri 1875, P. Bjørnbaks Konvolutfabrik 1878, Egmont H. Petersens Etablissement 1878 og Brdr. Henzes Skruebolte- og Møtrikfabrik 1881.

Under de dårlige konjunkturer i slutningen af 1870erne var aktiviteten ringere, og antallet af industriarbejdere stagnerede. Først fra slutningen af 1880erne skete der igen en væsentlig opgang.

Omkring 1890, da Christian Tilemann-Petersen færdedes i Københavns omegn, var byen inde i en vældig udvikling. Siden midten af århundredet var befolkningstallet næsten tredoblet. Der boede nu over 300.000 mennesker i København, som var på vej til at blive en storby efter europæisk målestok. Mere end 600 industrifirmaer beskæftigede op mod 25.000 arbejdere, og adskillige af firmaerne havde et betydeligt omfang, som var opnået ved koncentrationer inden for visse brancher. Enkelte industrigrene, som f. eks. jern- og metalindustrien, der nu beskæftigede 40 % af den samlede arbejdsstyrke, var vokset mere end industrien som helhed, andre var gået tilbage, og helt nye var opstået.

Fra at være en by hvor håndværket var den dominerende produktionsform, var København i løbet af et par menneskealdre ved en omfattende indsats af kapital og arbejde blevet omdannet til en folkerig industriby. Og udviklingen fortsatte med usvækket kraft. København skulle i det nye århundrede opleve en industriel fremgang og befolkningsmæssig vækst, som vist ingen havde forestillet sig i 1890erne.

Person- og firmaregister

Aldersro bryggeri 13, 32–33
Aldersro teglværk 32–33
Aller, Carl. Bladudgiver 36
Aller, Laura. » 36
Aller-Press 37
Allers Etablissement, Carl 36–37, 48
Alliance, mineralvandsfabrik 11
Andersen, H. C. Forfatter 17
Anneksbryggeriet 10

Ballins Sønner, M. J. 30
Beauvais' konservesfabrik 46
Bing & Grøndahls porcelænsfabrik 46
Bjørnbaks Konvolutfabrik, P. 48
Bonfils, Antoine. Kalkfabrikant 18
Borch, Martin. Arkitekt 24
Brahe, Tycho. Astronom 14
Brede klædefabrik 40–42
Bryggeriet i Rahbeks allé 12–13
Burmeister og Baumgarten 46
Burmeister & Wain 35, 47

Carlsberg, Gl. 8–13, 33, 39, 46
Carlsberg, Ny 9–13
Carlsberg laboratorium 9
Classen, P. H. Geheimekonferensråd 17

Dahlerup, Vilhelm. Arkitekt 10
Daverkosen, Edmund. Direktør 41
De danske Bomuldsværerier 26
De danske Cikoriefabrikker 47
De danske Spritfabrikker 22–24
De danske Sukkerfabrikker 47
De forenede Bryggerier 13, 33
De forenede Papirfabrikker 16
Det forenede Dampskibs-Selskab 23
Det Suhrske handelshus 8, 40
Drewsen, Johan. Papirmager 14
Drewsen & Sønners papirfabrikker 15

Ferslew, J. C. Bladudgiver 16
Fortuna, spritfabrik 24–25
Fredens Mølles Fabrikker 32
Frederiksberg bryggeri 13
Frederiksberg Papirfabrik 16

Galle, Edv. W. Chocoladefabrikant 30
Galle & Jessen. Chocoladefabrik 31, 48
Gamle kalkbrænderi 17–19
Grundtvig, N. F. S. Forfatter 28, 32
Gyldendal, Søren. Forlagsdirektør 17

Hagemann, G. A. Ingeniør 20
Handelsbanken 45
Hauberg, S. C. Fabrikant 38–39
Haubergs maskinfabrik 38–39
Hellerung og Haubergs Maskinfabrik 39
Henzes Skruebolte- og Møtrikfabrik, Brdr. 48
Hertz' garveri 29–30
Hertz, Meyer. Garver 29

Jacobsen, Carl. Brygger 8–10
Jacobsen, J. C. Brygger 7–11
Jensen, Carl C. Direktør 41
Jessen, Hans. Chocoladefabrikant 30
Jørgensen, Vilhelm. Ingeniør 20

Knudtzons Bogtrykkeri, Fr. G. 48
Koefoed & Co., H. Rudolph. Maskinfabrik 39
Koefoed & Hauberg. Maskinfabrik 39
Kongens Bryghus 13
Krone-øl bryggeriet 13
Kryolith Mine og Handels Selskabet 19, 21
Købke, Christen. Kunstmaler 17

Landmandsbanken 45
Larsens cigarfabrik, W. Ø. 33
Lichtingers cigarillosfabrik, Aage 33
Lunos bogtrykkeri, Bianco 37
Lütken, George. Redaktør 37

Magasin du Nord 27
Marstrand, Helweg & Co. Maskinfabrik 39
Marstrands bryggerier 33
Melchior, Moritz. Grosserer 17
Modeweg, Johan Carl. Tekstilfabrikant 40–42.
Modeweg, Julius Emil. Tekstilfabrikant 40–41
Modeweg & Søn, I. C. Klædefabrik 40–42

Nationalmuseet 42
Nebelong, N. S. Arkitekt 9
Neubert, August. Tekstilfabrikant 25–26
Neuberts væverier 25–26
Nielsen, Tage. Vangemand 38
Ny kalkbrænderi 17–20
Nymølle papirfabrik 15–16

Oberkampff. Regimentskvartermester 18
Olesen, C. A. Direktør 23
Owen, George. Fabrikant 32
Owen, Joseph. Fabrikant 32

Petersens Etablissement, Egmont H. 48
Pontoppidan, Henrik. Forfatter. 28
Privatbanken 45

Rabeshave. Bryggeri 13
Rasmussens cigarfabrik, Alex 33
Rasmussens Snedkerier, Rud. 48

Salomonsen, William. Tekstilfabrikant 41
Sart, Felix du. Kalkfabrikant 18
Schultz, J. H. Bogtrykkeri 37
Silkeborg papirfabrik 15–16
Stadford. Ingeniør 8
Stilling, H. C. Arkitekt 8–9
Suhr, Theodor. Handelsmand 40
Svanemøllen 34–35
Svanholm. Bryggeri 13
Svendsen & Aller 36

Thomsen, Julius. Professor 19
Thriges Fond, Thomas B. 39
Thrige-Titan 39
Tietgen, C. F. Finansmand 19, 23
Titan. Maskinfabrik 39
Toms Fabrikker. Chocoladefabrik 31
Tuborgs Bryggerier 13, 48
Tvedes bryggeri 13

Vett, Emil. Handelsmand 26
Vogelius, P. A. Brygger 11–12

Weber & Co., Theobald 19–20
Wessel, Th. Handelsmand 26
Wessel & Vetts dampvæveri 26–27

Øresund. Kryolitfabrik 19, 21–22, 24–25
Øresunds chemiske Fabrikker 21–22
Ørholm papirfabrik 15–16

Aalborg Spritfabrik 23

Stednavneregister

Aldersrogade 33
Assistens kirkegård 36
Australiensvej 31

Bakkehus, Gl. 12
Batterivej 25–26
Bjerregård 8
Blegdamsvej 38
Blågårdsgade 36–37
Brede 40–42
Bredgade 40
Brolæggerstræde 7, 11
Bådsmandsskansen 18

Dyrehave, De fattiges 17

Fabrikvej 16
Fredensgade 39
Frihavnen 18–19
Fællederne 29, 38, 46–47

Gammel torv 8

Hanebastionen 7
Haraldsgade 32, 38
Hermodsgade 39
Hjørringgade 17, 22, 24
Howitzvej 13

Jagtvej 29–33, 38, 46

Kalkbrænderihavnen 19

Kalkbrænderivej, Gl. 17, 19, 21
Kastellet 17
Kildevældsgade 27
Kongens Nytorv 38

Lampevej 13, 26
Landskronagade 26–27
Lyngbyvej 31

Marielyst. Landsted 33
Meinungsgade 39
Mølleåen 14–16, 40–41

Nordhavnen 19
Nordhavn station 18
Nordre Fasanvej 16
Ny Carlsbergvej 10
Nørrebros runddel 38

Pasteursvej 10
Prinsensgade 29

Raffinaderivej 24
Rahbeks allé 12–13
Rolighed. Landsted 17, 19
Rådmandsmarken 32, 38

Samsøgade 31
Sibbernsvej 21
Sigurdsgade 39
Strandboulevarden 17–19, 21–25
Strandpromenaden 17
Strandmøllen 14–16
Strandvejen 14, 26, 34–35
Svanemøllebugten 17, 35
Svanemøllen 34–35
Søerne 36, 38, 46
Sølvgade 38

Tagenshus 38
Tagensvej 38–39
Teglgårdsstræde 7
Teglværksgade 33
Titangade 39
Tuborg havn 35

Valbygård 37
Vester voldgade 39
Vibenshus runddel 31, 33, 38
Vibenshus, Store. Kro 31–32
Viborggade 25–26
Vigerslev allé 9, 37
Voldene 7, 8, 36, 46
Vordingborggade 18

Øresundshospitalet 26
Østbanegade 17–18, 22
Østerbrogade 25

Emneregister

Bryggerier 7–13, 32–33

Chocoladefabrikation 30–31

Garverier 28–30

Kalkbrænderier 17–19
Kryolitfabrikation 19–21

Maskinfabrikker 38–39
Møller 34–35

Papirfabrikker 14–16

Spritfabrikker 22–24

Teglværker 32
Tobaksfabrikker 33
Trykkerier 36–37, 48

Væverier 25–27, 40–42

Litteraturhenvisninger

Foruden håndbøger og opslagsværker som Dansk biografisk Leksikon, Dansk biografisk Haandleksikon, Weilbachs Kunstnerleksikon, Traps Danmark, Kraks vejviser, Danmarks ældste Forretninger, Før og Nu, København før og nu, Greens danske Fonds og Aktier, Opfindelsernes Bog og Illustreret Tidende er brugt følgende værker:

O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848. 1850.

N. Malmgren: Danmarks industrielle Etablissementer i Billeder og Tekst. 1888–89. Serie I–III. Ill.

V. Falbe Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik. Bd. II. 1887.

Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark. Bd. III. 1944.

Georg Nørregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857–1899. 1943.

Rich. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850–1880. 1952.

Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750. 1962.

Svend Aage Hansen: Early Industrialisation in Denmark. 1970.

Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark. Bd. I. 1972.

Ole Hyldtoft: Den københavnske industris vækst og lokalisering 1870–1900. Upubliceret speciale i historie. 1970.

Vedrørende de enkelte firmaer kan henvises til:

Jacob Vimpel: Danske industrielle Virksomheder: Carlsberg Bryggerierne. Den tekniske Forenings Tidsskr. 1924–25. Ill.

M. K. Michaelsen: Carlsbergbryggerierne og deres Bygningshistorie. Arkitektens månedshæfte 1929 s. 135–92. Ill.

Kristof Glamann: Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede. 1962. Ill.

A/S Ny Kalkbrænderi 1889—1949. 1950. Ill.

C. F. Jarl: Fabrikken Øresund 1859–1909. Kryolitindustriens Historie og Udvikling. 1909. Ill.

Ivar Egebjerg: Gær- og Spiritusindustriens Historie i Danmark. A/S De danske Spritfabrikker 1881–1931. 1931. Ill.

Magasin du Nord 1868–1918. 1918. Ill.

Laurits Pedersen: Københavns Garverlavs Bog. 1935. Ill.

Henrik Pontoppidan: Erindringer. Samlet udgave. 1962.

G. Fog: Foreningen af danske Chocolade- og Sukkervarefabrikanter gennem 25 år. 1898–1923.

De grafiske Fag. 1925, s. 61–63. (Carl Aller).

Mogens Lebech: Titan. Smedien der blev Verdensfirma. 1947. Ill.

Peter Ottosson: Brede Werck. Fabrik og Samfund. 1971. Ill.

KØBENHAVNSKE FABRIKKER OMKRING 1890

er udgivet og trykt af

FR. G. KNUDTZONS BOGTRYKKERI A/S

og udsendt ved årsskiftet 1973/74

som en hilsen til husets venner og forretningsforbindelser.

En mindre del af oplaget stilles, i lighed med tidligere publikationer, til rådighed gennem boghandelen.

Skrift: 12 punkt Times.

Papir: 130 g Tai-cote fra De forenede Papirfabrikker, A/S.